

ugyanazon kornak sírleleteitől s azok közt semmi analógiára nem találunk, nem is tekintethetnek azon népek készítményeinek, melyek akkor hazánkat lakták. Ezek is, mint az említettünk sírmezők emlékei, a góthok korát s Attila fényűzését jellemzik s fogalmat adnak ezen barbárokra a rómaiaktól eltérő civilizációjáról, melyet csak újabb időkben tanultunk megbecsülni.

Dr DUKA TIVADAR KÖNYVE
KÖRÖSI CSOMA SÁNDORRÓL.

ISMERTETŐ ÉRTEKEZÉS.

JAKAB ELEK

LEV. TAGTÓL.

(Olvastatott a II. osztály ülésén, 1888. június 11-én.)

BUDAPEST, 1888

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.

Dr. Duka Tivadar könyve Körösi Csoma Sándorról.*)

E könyv a tudomány minden barátjának, de a magyar olvasó közönségnek kiválóan méltó a figyelmére, írójáért és tárgyáért egyaránt. Ismertetem fontosságát, pótlom hézagait, s ez alkalmat felhasználva, egy újabbkori keleti utazónkról mondok el némelyeket, a miket tovább elhallgatnunk meggyőződéseim szerint nem lehet.

Egy, angol védelem alatt s angol segélylyel utazó, elhalt világhírű magyar tudósról, egy másíknak köszönheti irodalmunk és a nemzet a »*Körösi Csoma Sándor Dolgozatai*» című rendkívül becses művet. Ez író szintén keletindiai angol szolgálatban, az előbbinek élete és cselekvési színhelye közelében hosszasan élt, s a népeket, a melyekről szó van, azok nyelvét

*) *Körösi Csoma Sándor Dolgozatai*, összegyűjtötte és életrajzzal bevezette dr. *Duka Tivadar*, nyugalm. törzsorvos az angol kir. bengaliai hadseregben, a magy. tudom. Akad. levelező tagja. Körösi Csoma Sándor arcképével, síremléke rajzával s egy térképpel. Kiadta a m. tud. Akadémia 1885. 8. Az első rész az *Életrajzot* foglalja magában I—XII. szakaszban, 1—161. lapon, a második a *Dolgozatokat* I—XXI. közzeműnyben 165—429. lapon, I—VIII. lap *előszóval*.

Magyar forrásművek és helyek :

Tudományos Gyűjtemény, 1820., 1821., 1825.

Tudománytár, 1835., 1836., 1837.

Orsz. Levéltár, 1815., 1818., 1825., 1831. stb.

M. Tudós Társaság Évkönyvei 1844. VII. köt., 1—32. II. úgyszintén a III., VI. kötet.

M. Tudom. Akad. *Értékezések* 1870—1874. évfolyamai.

Pesti Hírlap 1842. októb. 27-ki szám.

Székhelyföld Leírása III. köt., 156., 158. II.

Keresztény Magvető, XXII. évfolyam.

Budapesti Szemle, Vasárnapi Ujság, stb.

és viszonyait alaposan ismeri s tárgya iránt lelkesedik. Különös kedvézése a szerencsének s ránk megtisztelő a véletlen e csodálatos összetalálkozása. Az első a leghatalmasabb nemzetől nyert megbízatásnál fogva a tibeti nyelvvel ismertette meg a tudós-világot, s a kétezer év óta néma indus irodalmat szolgáltatta meg, a keresztény hit és erkölcsök ősi forrására mutatva rá; az utóbbi e fölfedezések legtanulságosb részét nyelvünknek közli, most legelőbb az eredetiből, erős bizonyítékokat szolgáltatva Körösi kutatásainak általános tudományi értékéről.

Mióta b. Eötvös József 1842-ben Körösi felett, hallgatóságát elbűvölő emlékbeszédét megtartotta, s útazása nagy célját és nemes indító okait az üggyhez méltó lelkesedéssel rajzolta a nemzet elé, e könyv az első méltó nyilatkozat honfirtársai részéről, mely az ő merész törekvését, csodálatos tudományhajlamát és soha nem lankadó kitartását valódi érdeme szerint itéli meg, s róla úgy szól, a mint a magyar nemzetnek külföld előtt annyi dicsőséget szerzett hazafiról és az emberiség összérdekeért lelkesülő tudománybuvárról szólni és írni kell. Azoknak, a kik közöttünk ujabban róla irtak, saját tudományos rendszerük melletti elfogultságuk s a dr. Duka által közzétett bizonyítékok és tények kellően nem ismerése volt oka annak, hogy nem fogták fel őt és célját ily komolyan és mély jelentőségében. Előttek úgy tűnik fel némelyeknek róla való könnyed ítélete, mintha e nagy lélektől saját nagyságukat, útja megfjejtetlen maradt feladatától saját kutatási irányukat s módszeröket féltének. Pedig a kettő megfér egymás mellett. Ők ragyoghatnak a nélkül, hogy Körösi nagy conceptiója fényét elhomályosítsák, kutatása útirányát, módszere eredetiségét s az általa elért cél tudományi értékét a bevégtelenség érvénél fogva kicsinyeljék. Körösit nem a mai idő önző és anyagias, cosmopolitai és irigykedő szelleme mértékével kell mérni. Az eszményies fejlődési irány ama költői korába kell visszaképzelnünk magunkat, midőn nemzetünk e század első negyede végén s az egész másodikban úgy a társadalmi, mint az irodalmi téren ujjászületése eszméitől és aspiratióitól volt áthatva, bizott azokban s valószínű buzgón törekedett. Az angol tudományos férfiak útát

mutattak erre, helyes szempontból ítelték meg kezdettől fogva Körösi utazásának úttörő jellegét, őt tudományos fáradozásaiban védték és segítették, műveit legtekintélyesebb lapjaikban közölték. életében szives rokonszenvek vette körül, s halála után a Himalayák alján nyugvó porait díszes emlékekkel jelölték meg.

Ez nekünk a hálás kegyeletet, nem a rideg megítélés, a lelkesülő méltánylást, nem az igazolhatatlan kicsinylést teszi kötelességünké. Nagy súlyú e tekintetben magyar életirójának azon megjegyzése: »hogy ő volt a legelső magyar, a ki maradandó szolgálatokat tett az egyetemes tudományosságnak, midőn a föld egy kevésbé ismert részében a tudás csaknem ismeretlen világát tárta föl Európa népei előtt.« Oly kis nemzetnek, mint mi vagyunk, nemzeti irodalmunk keskeny határok közé szorított körében, az emberi művelődésnek tett oly szolgálat ez, a minek nagy az erkölcsi jelentősége. Férfias önérzettel mondhatjuk el a római költő fenkölt szavát mi is:

Est Deus in nobis, agitante calamitas illo.

Nemzeti tudományosságunk belső erejének növelése első kötelesség. Ez okból ez igen fontos ránk nézve; de nem kevesebbé az, ha európai hírű magyar tudósok és írók általános becsülműveik által nagy népekkel hoznak szellemi egybeköttetésbe s hiriünket, nevünket azok között terjesztik és emelik. Körösi ilyen volt, nekünk rá csak tisztelettel lehet emlékeznünk.

Dr. Duka könyve két tekintetben bir különös becsese ránk nézve. *Egyik* az, hogy írója gondosan felkutatta s megismertette az angol és magyar irodalomnak Körösit illető eddigi szétszórva volt adatait, s azok és saját tapasztalatai alapján róla egy teljes képet alkotott. A *másik*, hogy a hely színere menve sikerült megszereznie hátramaradt kéziratait, melyek eddig csak angol s részben német lapokban és tudományos folyóiratokban voltak közölve, s azokat hazai nyelven átdolgozva, Körösi kutatásai eredményéről a magyar olvasó közönséget tájékoztatta s irodalmunkat egy nagy tudományi értékű művel gazdagította. Eddig csak *Tibeti Szótára és Nyelvtana* volt hazánkban ismeretes azon kevesek előtt, kik 1835-ben tőle ajándékkal kapták, valamint irodalmi kutatásainak más

eredményeit is csak azok ismerték, a kik az angol irodalomban jártasok voltak; más hazánkiai csak hallomásból, úgyszólván, legendaszerűleg értesültek arról: hol járt Körösi és mit mivel külföldön tovább mint két évtizeden át? minő népeket ismert, mily nyelveket tanult meg keleti hosszas zarándoklása alatt? Most alkalom van adva azokkal alaposan megismerkedni, ámbár — a mint maga megvallja — dr. Duka sem bírta Körösi valamennyi ismeretlen kéziratait megkeríteni; mert a calcuttai angol királyi főtörvényszék azon iratára, a hol iratai: »*Alexander Csoma de Körös*« feliratu vaszekerénykében voltak, az ő első és másodszori ott léte s nyomozódása ideje között más helyre levén elköltöztetve, sok szükségtelennek jelzett irat megsemmisítettett. »Hihető — jegyzi meg dr. Duka — ezek közé soroztattak Körösi iratai és szekerénye is.«¹⁾

E könyv, Körösi útazásának másik nagy czélja, nemzetünk eredeti lakhelye iránt is érdekes új útmutatást és fontos támpontokat nyújt, főleg a *Tibeti Szótár* előszavában²⁾ dr. Campbellnek, az angol kormány calcuttai titkárának, Körösi haláláról s vele az előtt folytatott tudományos beszélgetéséről tett jelentésében,³⁾ dr. Dukának a Körösi eredeti tervezésű és öntudatos útja czéljáról és tudományos álláspontjának, valamint elért sikereinek védelmére írt azon mély meggyőződésre mutató nyilatkozatában, melylyel életiratát és jellemzését befejezte. Ennek *harmadik* pontjában úgy nyilatkozott: »hogya a finn, ugor és török-tatár nyelvcsoporthoz nem azon álláspont, melyet Körösi tanulmányozásra választani jónak látott; méltányos tehát azon következtetés, hogy az, a ki oly tanulmányokkal, melyeket Körösi Csoma Sándor elénk tárt, behatóan nem foglalkozott, t. i. a ki a sanskrit, indiai és tibeti nyelveket nem művelte, Körösi eszméit, eljárásait és következtetéseit kellőleg meg nem értheti, érdemleges ítéletet hozni felőle képességgel nem bírhat.«⁴⁾ Körösi életének eredményeivel, munkásságának irányával felületesen elbánni nem szabad,

¹⁾ Emeltett műve 157. l.

²⁾ Emeltett műve 117—118. B.

³⁾ Emeltett műve 139—145. B.

⁴⁾ Emeltett műve 150. l.

legkevésbé szabad pedig azt félremagyarázni, ha igazságosak akarunk lenni. Ő nem volt ábrándozó — mondja életirója — ő egy szelleműs, lelkes kutató volt, s philologiai következtetéseit mindenütt érvekkel támogatta. Ő nemes ösztöntől bátorítva históriai és nyelvészeti — még mindig lepellel borított — problémák *magyar szempontból való tanulmányozása végett* hosszú évek során keresztül folytatott tudományos készültség után indult el keletre, és a míg élete tartott, kitűzött útján híven meg is maradt, s a mint ily szellemtől várni lehet, mindenkorra maradandó s követésre méltó nyomokat hagyott maga után. Nem lehet félreérteni — úgymond dr. Duka — hová szól az, a mi az ő felfogása szerint czélzatosan jegyeztetett fel általa, véletlenül megmentett *sanskrit-magyar szógyűjteményének* egyik lapján; »*Materiam dedi, formam habetis, quaerite gloriam, si placet.*« Lépésről lépésre, óvatosan és számítva haladt ő előre — írja életirója — oly nehézségek közt, melyek másokat kétségbe ejtettek volna, s azon szerénységgel, melyre példát felmutatni vajmi nehéz!¹⁾ Ezért értették meg és méltányolták őt korában oly kevesen. De ha a természeti nehézségeket vesszük tekintetbe, látjuk, hogy Körösi egy maga áthatott oly távolságon, melylyel megküzdni sem előtte, sem utána soha senkinek nem sikerült. »Mély tudományosság és beható tanulmányozás kell arra, — mondja egy bengaliai hírlapíró — hogy oly bírálók képesíttessenek, a kik kellőleg méltányolják azon különszerű kutatásokat, melyek a régi és jelenkori nemzetek történetére és vallására vonatkoznak. Körösi önzéstelen, szerény, szeretetre méltó jellemének emlékét meg fogja őrizni a tudomány és honfiai kegyelet.«²⁾

Az igazság megnyerő szépségében mutatja fel végre az életiró Körösi jellemének két fényes erkölcsi vonását: a példányszerű szerénységet, a kötelességek teljesítésében rendkívüli szigorát, kétféle díjaztatás s meg nem szolgált jótétemények elfogadása iránti hajthatatlan idegenkedését, a mit ma nem értünk meg, s érdemlett dicsőítés helyett sokan kinevetnek, követés helyett szánnak; ezután jellemzését így zárja be:

¹⁾ Emeltett műve 151. l.

²⁾ Az emeltett mű 152. l.

»A ki Körösi Csoma Sándor fáradhatatlan munkássága élete s becsületes, de tulszerény és gyöngéd érzelmű jellemének vonásával megismerkedik, büszke fog lenni arra, hogy Körösi magyarnak született...«¹⁾

S az életiró — nagy jellempéldányát követve — midőn műve technikai részéről számot ad, s adatgyűjtési törekvései eredményeit összevonja, nyiltan kijelenti: »hogy még is érzi, hogy marad még hátra némi kívánni való arra nézve, hogy Körösi Csoma Sándor életírását minden tekintetben kiegészítve láthassuk«, — a mi ázsiai s főleg tibeti későbbi utazóktól és magyar hazafiaktól jogosan remélhető is.«²⁾

A Körösi Csoma Sándor nagy neve iránti tisztelet s kitünő életirójának e nyilatkozata birt engem arra, hogy más tárgyú kutatásaim közben, a felügyeletem alatt levő erdély-részi levéltárban véletlenül talált néhány ismeretlen eredeti életrajzi adatot, úgyszintén az egykorú magyar tudományos közlönyökben és hírlapokban megjelent, de dr. Duka figyelmét kikériült számos érdekes közlést, végre Körösön, Nagy-Enyeden s a kolozsvári ev. ref. főtanácsai levéltárban talált néhány újabb felvilágosító részletet a szóban levő életírat kiegészítése, itt-ott megigazítása végett a tisztelt Akadémia gyűlésében előadva, e helyen közzé tegyek. Körösi az a magyar tudós, a kinek neve híre az idővel nő; a ki iránt a komoly tudományok művelői azzal a tisztelettel tartoznak, hogy minden rá vonatkozó, eddig bárhol rejlett adatot a legkisebb iratlevelkéig összegyűjtve, a közönség tudomására hozzanak, s életírata hézagait pótolva, egész teljében tartsák fenn irányában a nemzeti elismerést és hálás kegyeletet.

Első megigazításom *születési helyét s társadalmi állását illeti*. Dr. Duka azt írja, hogy Körösön nem volt *birtokos és jobbágy*.³⁾ Ez a valóságnak nem megfelelő kifejezés, helyesebb ez: nem volt *földesúr és jobbágy*. Birtokos volt Székelyföldön mindenütt; mert annak polgári és katonai szervezete és igazgatási rendszere ép az első foglalásu *saját birtokon* alapult. Minden birtok s minden birtokos egyenlően szabad, ne-

¹⁾ *Előszó*, IV. l.

²⁾ *Az említett mű* 161. l.

³⁾ *Az említett mű* 5. l.

mes éz a haza védelmére való köteleztetésen kívül adótól, déznától és köztelertől mentve volt. A kinek nem volt birtoka, nem volt politikai joga s honvédelmi kötelezettsége; el kellett távoznia, vagy szolgává, zsellérré lett; a nemzeti fejedelemség hanyatlásakor s főképen a Habsburg-ház uralkodása alatt jobbágyosságra süllyedt alá. A jog-adó ősi birtoknak a Székelyföldön »*Székely örökség*« (Siculica haereditas) volt diplomatikai és törvényes neve, a mely birtoklási és öröklési rendszer egyedül állott a magyar királyságban, sőt egész Európában.

Egerpataki származása is téves, ezt már neve mutatja, br. Orbán Balázs meg is igazította. A »*Körösi Csoma*« nemzetség ily nevű faluban volt törzslakó, székely örökséget bírt és katonáskodott. Egerpatakon a legrégebbi Lustra-könyvekben sem fordul elő, de Körösön már 1680-ban, Háromszék *Orbai székében* mint lovas vagy lófő (primipilus) van beiktatva Csoma Balázs.¹⁾ Ez idő óta 1764-ig vagy mint lovasok, vagy gyalogok (puskások) lustráltak Körösön. Ekkor a felállított székely határőrségi II-ik (Háromszékiekből alakított) gyalogezredbe irattak be, s abban szolgáltak a székely határőrségnek 1849—1850-ben történt felosztásáig. 1847-ben Körösi Csoma András, ekkor 25 éves férfi, a ki a II-dik ezredben mint számfelletti (Supernumerär) szolgált, útlevelemmel, jobb életmód keresés végett, hosszabb időre Oláhországba ment ki, útlevelet az erdélyi cs. kir. helytartóság 1851. május 21-én megújította, kezesek voltak érette: nagybátyja, Körösön lakó Csoma János és unokaöccse Csoma Sándor,²⁾ a ki 1851-ben még élt s egyedül viselte Körösön a »*Csoma*« nevet, egyszerű földműves, a nőági rokonok a családból ki- s a faluból elszármaztak.³⁾ A határőrség kötelékébe fölvevett, az ezred törzskönyvébe beiktatott nemzetségek szolgálatra képes férfi tagjainak életük 50—60 éveig kilépni nem lehetett, mint rendes vagy számfelletti határőrök életkor szerint szolgáltak; mikor a sor rájuk került a határok őrizésére, rendszeren egy hónapra, saját költségökön, századonként »*Commando*«-ba, háboru ese-

¹⁾ *Orsz. Levélt.* erd. osztály. 1680. ered. Lustrakönyv 1241. lap.

²⁾ *Orsz. Levélt.* erd. osztály. 1851. ered. Lustrakönyv 19.104. sz.

³⁾ Tiszt. *Havadtői Gerő* körösi ev. ref. lelkész úr *eredeti leveléből*.

tén az ország költségén hadba menni köteleztettek. Mikor határőri szolgálatra indult valamely század, az illető községek népét bizonyos mélabús hangulat fogta el, mert ilyenkor gazda nélkül maradt a birtok, férfiúi védőjét elvesztette a család. Ily mozzanatot énekelt meg Kriza örök szépségű »*Vad Rózsák*« című székely népdalgyűjteményében, midőn az erdővidéki határőrszázad — a hová az ő szülőföldre, Nagy-Ajta is tartozott — Commandóba indult s a legénység övétől könyezve búcsuzott el:

Erdővidék az én hazám,
Katonának szült az anyám,
Zöld erdő zugásán,
Vad galamb szóhásán
Nevelt föl jó apám....
— — — — —
Holnap indul a legénység
Commandóba — semmi melegség!...
Zöld erdő zugását,
Vad galamb szóhását
Majd meghallom esnég... »)

A székely határőr a polgári hatóságok alól kivéve, első hatóságilag birtoklási és fegyelmi tekintetben egyaránt az ezredparancsnokság, másodikban az erdélyi főhadvezérség (*General-Commando*) alá tartozván: a katonai tulságos szigor és a családot terhelő sok katonai szolgálat rendkívül nehézzé s gyűlöltté tette a határőrségi intézményt. Ez volt oka, hogy a székelység kebeléből a mult században határőrségre kötelezett, tehetséges és szabadságszerető számtalan egyén elvándorolt az erdélyi vármegyékre és városokba, ki az anyaországba és Oláhországba; sokszor ki-létöket eltitkolva, nevüket felcserélve vagy változtatva, megtelepedtek, ügyességök által vagyont, nevöknek becsületet szereztek, olykor jó házasságot kötve; s minthogy mint törzsökös székelyeknek eredeti nemességöket sehol kétségbe nem vonták, a kitünő emberek, felsőbb tisztviselők sorába emelkedtek. A magyar várme-

1) *Vad Rózsák*. Székely népköltési gyűjtemény. Kolozsvárt, 1863. 306. l.

gyékbe, Tordára, Enyedre ezek igen nagy száma jutott, s kivált Kolozsvárott rendkívül nagy a székely eredetű polgárság és úgynevezett honoratorok osztálya... Az erdélyi főhadvezérség szigorúan ellenőrizte az ezredekbe bekebelezetteket. Szabály szerint csak a papságra készülöknek — a kiknek jeles osztályzatuk volt — adatott otthon tanulhatásra s külföldi egyetemekre mehetésre engedély: az iskolák gondnokai s tanári kara minden évben kimutatást küldöttek a főhadvezérséghez az ott tanuló székely határőr-fiúkról; s ha valamely engedély nélkül eltávozonak hollétét megtudták, a politikai hatóságok útján haza útasíttatását követelték, a minek csak a hatalmasabb vármegyék mertek néha ellenállani. Ez magyarázza meg Körösi Csoma Sándornak, Kennedy századoshoz 1825. jan. 28-án írt levele azon helyét, hogy — mint kétségkívül az ezred kötelékében levöknek — tudományos utazás végett a bécsi császári kormánytól útlevelet nyerni roménye nem volt, tehát nem is folyamodott érte, hanem enyedi útlevelet — melyet az erdélyi főhadvezérség »*lított*«-ozott — ment el Oláhországon át Konstantinápolyba s onnan Keletre. 1)

Második megigazításom *külföldi egyetemekre menése idejére s akkori életeljára* vonatkozik, a mit hivatalos adatok helyeznek teljesen tisztába.

Az erdélyi ev. ref. főtanács 1815. júl. 2-án: »felterjesztvén a nagy-enyedi főtanodában tanulását végzett, magát a *papi szent hitatalra elszánt* és külföldi, névszerint a göttingai vagy heidelbergi akadémiákra menni szándékozó Körösi Sándornak (a »Csoma« családi név e hivatalos iratban nincs használva) eredeti bizonyosságleveleit: kérte a kir. kormányzékot, hogy számára az e végre szolgáló szabadságlevelet a felsőbbbségtől eszközölje ki.« A kormányzékai ajánlat aug. 10. kelt s benne a kijelölt egyetemek közül az egyikre volt irányozva az engedélykérés. 2) A felségi engedély ily értelemben szól az egyikre vagy másikra, s azt az erdélyi udv. kancellária október 13. adta a kir. kormányzéknek, ez nov. 30. az ev. ref. főtanácsnak tudomására. 3) Körösi maga Calcuttában

1) Dr. Duka T. *emlékett műve* 24. l.

2) *Orsz. Levélt.* erdélyi osztály 1815. 7168. sz.

3) *Orsz. Levélt.* erdélyi osztály 1815. 11197. sz.

előéletéről adott tudósításában azt írta, hogy ő 1815. aug. 1-től 1818. szept. 5-éig volt Németországban; ¹⁾ a mi azt mutatja, hogy neki az utazási engedélyt felsőbb jóváhagyás reményében már a főtanács megadta, s ő útjára elindult, de csak az erdélyi reform. urakat és eklézsiákat kereste fel, *(peregrinált)*, a hol szívesen fogadták és útiköltséget adtak számára.

Körösinek kik által? mikor? s mily mértékben segélyeztetése, valamint a tőle elfogadott jótéteménynak általa miként viszonzása is dr. Duka műve adatai s az azóta fölfedezettek összevetése alapján bizonyosan meg nem állapítható; pedig ezt kinyomozni és tisztán tudni szükséges, azért, mert csak ekkor értjük meg: mi indította őt, a ki előbb keleti útjában tisztán nemzeti czélt tűzött maga elé, s ezt — a mint látni fogjuk — később is soha egészen el nem feledte, arra, hogy ideje s ereje jobb és nagyobb részét az angol nemzet és egyetemes műveltség szolgálatára szentelje?

Én e kérdésekre nézve az említett hazai forrásokban a következő felvilágosításokat találtam.

Körösi 1819. nov. utolsó napjaiban önköltségén indult el Keletre; de már 1820. jul. havában Rich nevű bagdadi angol követtel úti tervét közölvén, pártfogását kérte s tőle öltönyt és pénzsegélyt kapott. Teheránban Henry Willock angol residenssel ismertette meg tervét, utazásában segítségét kérve, a ki testvérével George Willockkal őt mint barátjokat házukhoz fogadták, pénzzel s más szükségesekkel látták el, s ő ottléte alatt a persa és török nyelvet tanulta nagy előmenetellel. Nov. 29. kelt francia levélben érzékenyen fejezte ki hálóját, hogy őt Teheránban léte egész ideje alatt annyi jótéteménnyel halmozták el s vele oly gyöngéden és szíveséggel bántak, hogy nem tudja, mikép hálálja meg; s midőn útja folytatása végett e rá nézve szerencsés lakhelyet elhagyni készült, s pártfogói a következő télre is házukhoz meghívták, hálaérzése őt magán kívül ragadta, s 1821. márcz. 1. angolul írt levélben búcsuzott el pártfogóitól, melyben mély hálóját s lekötözöttetését ismételve kifejezte; szerencsésnek fogja magát érzeni —

¹⁾ *Dr. Duka műve* 23. l.

úgymond — ha a sors életének kedvez, s hazájába visszatérve honfitársainak mind azt a jót elbeszélheti, a mit vele tettek. De ha e gyönyört nem izlelhetné — mitől isten őrizze meg — úgy ez írásában elismerte, hogy több más szíveségeik közt Willock uraktól 40 aranyat fölvelt s bizonyosokká tette arról, hogy azt nagy-enyedi ev. ref. tanár Kovács József úr ki fogja fizetni. ¹⁾ Elindulása előtt azonban egy 1821. márcz. 1. Teheránban kelt lepecsételt levelet hagyott Henry Willock úr kezében, oly kéressel, hogy azt az esetre, ha hosszabb kimaradása elvesztét gyaníttatná, rokonainak küldené el. Willock úr tartván attól, hogy az a Konstantinápolyal való összeköttetés bizonytalansága miatt elvesz, tanú előtt felbontotta, róla hiteles másolatot vettetett, s ezt és a hozzá s testvéréhez intézett leveleit Körösi barátaihoz Cartwright konstantinápolyi angol főconsulhoz küldötte el. E levél végrendelet volt, melyben Körösi határozottan kifejezte: »hogy ő a magyar nemzet eredetének és régibb történeteinek fölkeresése és kifejtése végett indult ki hazájából, miben akadályul volt a költséghiány. Most az alább nevezett angol urak segélye által módot találván a továbbmenetelre, s bizván az isteni gondviselésben, mely életét eddig különösen megtartotta és vezérelte, indul eleink legrégebb hazájába, nagy és kis Bokharába; s ha nem lenne oly szerencsés, hogy útját végrehajtsa, meghagyja, hogy a ki még e czélból utána útra indul, Konstantinápolyban a török nyelvet megtanulván, ezzel az említett országba elmehet, s onnan kezdje tovább vizsgálódásait stb.« ²⁾

E levél átadása után Körösi Teheránból ápril elején Ázsia belsejébe útra kelt; tartozása kifizetése iránti biztosítását 1820. decz. 21. segélyküldés végett az előbb említett nagy-enyedi tanárhoz és barátaihoz küldött levele sikerében bizva tette, melynek következtében ez és Kenderesi Mihály kir. kormányzékai tanácsos lelkes felszólításukban utazása iránt Erdélyben és Magyarországon közérdekeltséget keltvén, számára a gyűjtést megkezdették. E levél, melyről dr. Duka, Körösi saját előadása alapján, bizonyos tudósítást adott, ³⁾

¹⁾ *Tudom. Gyűjtem.* 1825. I. köt. 6—7. ll.

²⁾ *Tudom. Gyűjtem.* 1825. I. köt. 9—10. ll.

³⁾ *Említett műve* 25. l.

igen fontos Körösi életében s utazási célja iránti önelhatározására nézve. Br. Eötvös József 1844. emlékbeszéde írásakor látta azt és használta, Nagy-Enyed 1848—49-ki elpusztulásakor a főtanoda más tudományi kincseivel ez is elpusztult; de gr. Kunu Géza megbízható másolatról nem rég közzé tette, s én annak Körösi úti tervét s célját illető részét közleni szükségesnek látom. Ebben Körösi azon reményét fejezte ki: »hogy ha valami szerencsétlenség nem éri, bár más úton indult is meg, mint a melyet a közvélekedés ajánlhatott volna, rövid idő alatt megbizonyíthatja, hogy nem helytelen fundamentomon épült meggyőződése... Kérte pártfogóit célja elérésében segedelemre, ígérte, hogy elkezdett pályájában azon buzgósággal fog tovább haladni, a melylyel hazájából kiindult, s ha valami szerencsétlenség nem találja, a pénznek vétele után esztendőre otthon lesz, és mindazoknak, kik nemzetünket becsülik, a legszelesebb kiterjedésben kedvező relatiót fog tenni.«...¹⁾

Itt még határozottan a nemzeti cél lebegett Körösi lelke előtt, s rövid idő alatt hazájába visszatéréshez nyújtott reményt; nem sokára azonban a pénz késése s oly távoli világ-részben egészen ismeretlen népek között szükségre jutása mind a kettőnek megváltoztatását ellenállhatatlan hatalommal kényszerítette rá.

A teheráni levél híre a magyar folyóiratok útján mindkét országban gyorsan elterjedett, az olvasó közönségben Körösi személye és utazási célja iránt rokonszenves érdeklődést és áldozatkészséget keltve. A *Tudományos Gyűjtemény* című folyóirat a Körösit illető tudósításoknak s utazása elősegítésére irányuló nemzeti célú adakozásoknak közlönyeiül készséggel ajánlván fel hasábjait: a *Keleten utazó magyar* iránti érdeklődés hamar kiterjedett az egész országra. Elkezdődtek a közlések és adakozások. A legelső nyilvános közleményt: »*Nevezetes magyar utazó*« cím alatt az előbb említett folyóirat szerkesztője, a tudós Gyarmathi Sámuel levele alapján adta, a ki említett Kenderesi Mihálytól Körösi elindulását megértvén, előbb Schedius Lajosnak, azután az érintett szerkesztőnek

¹⁾ *Keresztény Magvető*, XXII. évfoly., I. füz. 11—15. ll.

írta meg. »A külföld, s főképen az angolok örömteljes készséggel hirdetik azon tudós utazók neveit — úgy mond — a kik a tudomány szeretetétől indítatva messze földre indulnak, hogy annak egy vagy más ágában tapasztalatot szerezvén: azt a világgal közöljék s az emberi ismereteket vele gyarapítsák. S méltán, mert nagyobbrészt azoknak köszönhetjük népismeri, földrajzi és természethistoriai ismereteinket. Mi is — bár ezeknél szegényebbek s pártfogás nélkül valók — nem akartuk feledékenységbe merülni engedni egy tudós, buzgó hazánkfiának szép igyekezetét. Körösi úr, erdélyi székely az, a ki tanulmányait a hazában elvégezvén, a tudomány iránti szeretetből arra szentelte magát, hogy eleinknek ősi lakó helyét fölkeresse. Ez okból (az ok eleinte más volt) Göttingában a híres Eichhorntól a keleti nyelveket szorgalmasan tanulta, sok földrajzi ismeretet szerzett, megtanult szlávul, hogy az orosz birodalomban is utazhassék, a mult évben el is indult Ázsiába. Ha méltó nyomaira akad Árpád fiainak — írja tudósító — Kenderesi tanácsos pártfogóját róla értesíti, a kitől e közlemény írója megtudván: e folyóirat szerkesztőjével legóttan közli. Adná isten, hogy ez a nemeslelkű magyar ifjú találna sok remélt kedves tárgyakat... Eljünk egymás gyönyörködtetésére a mulandó élet néhány szempillantásaiban!« Reméljük, hogy ez utazó felől több tudósítással is szolgálhatunk olvasóinknak* — ezzel végződik a közlés.¹⁾

A második hirt a szerkesztőség közölte Körösiről: »*A Redactionnak jelentése a magyar hazafiakhoz egy nevezetes magyar utazóról*« — cím alatt. A legtisztább örömmel jelentjük — úgy mond — hogy jeles hazánkfia és tudósunk, Körösi Csoma Sándor, a ki — a mint fennebb jelentettük — a magyarok régi lakhelyeinek felkeresésére Keletre utazott, Teheránba, Persia fővárosába szerencsésen megérkezett, ott sir Henry Willock angol residens pártfogása alatt van, s onnan decz. 21. 1820. Nagy-Enyedre irt. Bővebb tudósítással később fogunk szolgálni; addig is ajánljuk a mi megbecsülhetetlen

¹⁾ *Tudom. Gyűjtem.* 1820. X. köt. 121—122. ll.

buzgóságu utazónkat az *újaz magyar hazafiaknak*. Aláírva: Th[aisz.]¹⁾

E hírekkel egyidejűleg egy hazafias hangulatu felhívás jelent meg ugyan e folyóiratban ily ezim alatt: »Emlékirat a nemes magyar nemzethez, mely egy javallatot foglal magában a magyarok régi lakhelyeinek s a még ott lakó régi magyarok maradványainak felkeresésére észak-nyugati Ázsiába a szárazon küldendő expedícióról.«²⁾ Közel másfélívnyi munka K[ultsár] I[stván] aláírással, melynek írója, utalva Magyarország multjára s jövő nagy hivatására, előadja: »hogy századok óta él ama felséges gondolat a magyar nemzet lelkében, hogy néhány tudós és alkalmas férfit amaz eredeti lakhelyekre küldjen ki, honnan atyáink, a régi magyarok mostani lakhelyökre jöttek, s így nemzetünk eredetéről, ősi lakhelyéről régi rokonságáról s ezek fennmaradt emlékeiről, úgy tettei és története felől — mik a históriákban hosszason adatnak elő — nagyobb világosságot szerezzen és terjesszen el közöttünk. Mennyei gondolat — mondja lelkesülten az író — a ki ennek nagyságát nem érzi, érzéketlennek kell lenni minden szép és nagy s főleg minden nemzeti iránt!« Itt a szerkesztő e megjegyzést tette: »Azon van a mi jeles Körösi Sándorunk — kiről alább teszünk jelentést — hogy a nemzetnek, sőt a tudományos világnak e régi óhaja teljesedjék, csak hathatósan segítettnek elő hazánkfiai által!«³⁾ Ezután előadja az emlékiró: »hogy — ámbár nem tudós vizsgálódások végett — már IV. Béla király 1237. négy szerzeteshöl álló követséget küldött Ázsiába; Mátyás király pedig épen ily czélből akart egy expedíciót oda küldeni, de a mi nem sikerült.« A szerkesztő egy későbbi közleményben megemlíti: »hogy Bethlen Gábor erdélyi fejedelem is elküldötte Keletre étekfogóját, Sövényfalvi Dániel deák fiát, a ki beútaza Indiát, Persiát, Arábiát, s 1627. Konstantinápolyban megöletett⁴⁾ E sok kísérlet után — mondja folytatólag — mintha a gondviselés korunknak tartotta volna fenn e nagy czél elérését; most látszik eljötnök a legalkalmasabb

¹⁾ *Tudom. Gyűjtem.* 1821. IV. köt. 130. l.

²⁾ *Tudom. Gyűjt.* 1821. V. köt. 67—88. II.

³⁾ *Tudom. Gyűjtem.* 1821. V. köt. 62—63. II.

⁴⁾ *Tudom. Gyűjtem.* 1825. I. köt. 15. l.

időpont, midőn az eszmét valósítani lehet. Ennek bebizonyítása az, a mit az emlékiró maga elé tűzött... Ezután nézeteit adja elő: minő útasítást kellene adni a kiküldendő tudományos férfiaknak? leírja: mily népekkel van a történelem bizonyítása s a tudósok nyomozódásai szerint rokonságban a magyar? Ázsia mely részében gyanítják lenni régi őseit? előszámlálja azon különböző nézeteket, melyek szerint némelyek északi Európában, a finnek és rokon népek, mások ázsiai Seythiában a tatár és mongol törzsek közt vélik feltalálhatni a magyarok őseit; megemlíti azokat, a kik hun és avar rokonságúnak tartják, — s részletesen elsorolja Ázsia azon népeit, pusztáit, tavait és folyóit, a hol a magyarok egykor laktak s őseinek maradványai ma is lehetnek; érinti, mily fontos eredményei lehetnének az utazásnak a nyelv régi alakjaira s nemzetünk régi történeteire nézve stb., hangsúlyozza, hogy ez utazóinknak különösen a török-magyar rokonságot kellene tanulmányozni. minthogy sokáig a turk néppel voltak legközelebbi szomszédságban. Mily nagy következményü lehetne, mekkora világosságot deríthetne csak egyetlen egy nevezetes fölfedezés is őstörténeteinkre, s mily nagy lelki gyönyört okozna az nemzetünknek!... Ezután az akadályokról szól. »Mily sokan vannak mégis — úgymond — a kik a vállalat útjában legyőzhetetlen akadályokat látnak, az erre fordítandó munkát hasztalannak, az időt elvesztegetettnek vélik, mert lehetetlennek itélik, hogy régi nyelvünknek, őstörténeteinknek nyomai és maradványai oly sok századon át fennmaradhattak volna.« Itt ismét e buzdító megjegyzést tette a szerkesztő: »Körösi Sándor semmi nehézségtől nem ijedt meg.«¹⁾ Az emlékiró pedig folytatva vizsgálódását, úgy véli: »hogy mivel némely krónikák és történetírók szerint Galicia felől Ungvárnál, mások szerint Etelköz felől Erdélyen át jöttek be a magyarok, utazóinknak is ez irányt tartva, vagy Lengyel- és Oroszországon át Kiev-ig kellene menni, s azután a Kaukázus felé fordulni, vissza pedig Krimiaú, Bessarabián és Moldován át; vagy e vidékeken indulva oda s amazokon vissza... Ezután a meglátogatandó tartományokat jelöli meg s ilyeknek tartja

¹⁾ *Tudom. Gyűjtem.* 1821. V. köt. 76. l.

a Fekete- és Káspi-tenger közöttieket, Persiát Georgiáig s ennek Tiflis fővárosáig; azután Közép-Ázsiát s főkép a kaukázusi tartományokat, tovább a Kubán vidékét, a Terek és Kuba folyók körüli tájakat, városokat és helységeket, a Madzsar nevű vár romjait, Terektől dél felé az avarok állítólagos régi hazáját; a Káspi-tengertől keletre az Aral folyam melletti vidékeket s városokat; nem lenne felesleges Bokharába utazni és Samarkandot meglátogatni, melynek egyetemén tán nevezetes iratok és okleveleket is lehetne találni; innen Turkestán s a Sir folyó forrásai felé menni, onnan az út irányát észak-nyugatra fordítva a Sir-Darja folyó mellett a Karakalpok földjére s így a Baskir, Astrakan és Kaukázus vidékére visszatérni. Bizonyos, hogy a cserkesz-kabari, astrakáni és baskiri tájakon nevezetes fölfedezéseket lehet remélni.« . . . Ez az emlékiró utazási terve, mit lelkesedésre buzdító felhívással zár be. »Kedves drága hazám! — úgymond — te nem fogod engedni, hogy utódaink, a mívelt világ s a historia szemrehányást tehessen, hogy te elmulasztottad a munkát, mely téged érdemessé tett volna az európai nagy nemzetek társaságára s a mi nevedet a késő jövőig megdicsőítené.«¹⁾ »Az adott politikai viszonyokat kedvezőknek mondja, érinti az uralkodóknak a tudományos törekvések iránti hajlamát, reményét fejezi ki, hogy mind a magyar király, mind az orosz czár kiküldendő tudósainkat segíteni s az utóbbi védelmokről is gondoskodni fog széles birodalmának ázsiai pusztáin élő vadnépek közötti tartózkodásuk alatt.«

Itt e megjegyzést tette a szerkesztő: »Meg vagyunk győződve, hogy Körösi is részesülni fog a nemeslelkű orosz uralkodónak pártfogásában.«²⁾ E remény akkor is teljesült, s teljesült újabb időben, kivált Bálint Gábornak 1870—73-ban az orosz birodalom tartományaiban utazása alatt, a mit ő hálásan ismert el, a mint hátrább elő lesz adva.

Ezután az angol, francia, orosz és porosz uralkodók tudományos utazásokra fordított nagy áldozataira hivatkozva, teljes reményét fejezte ki az emlékiró, hogy a mi felsőges uralkodónk is segitendi a szándékolt utaztatást s e terv meg-

¹⁾ *Tudom. Gyűjtem.* 1821. V. köt. 84. l.

²⁾ *Tudom. Gyűjtem.* 1821. V. köt. 86. l.

valósítását, azt pedig bizonyosnak hiszi, hogy a nemes és nagylelkű hazafiak mindent el fognak követni, s meghozzák áldozataikat a haza oltárára, hogy a nagyszerű czél eléressék, s ezzel halhatatlan neveiket kitörülhetetlenül bejegyzik a történelembe. »Készülj tehát isten segedelmével kedves hazám! — teljesítsd szent kötelességedet magad, maradékid, az emberiség iránt, teljesítsd gyermekeid forró ohaját, kik ezt tőled régen kívánják és most bizonyosra várják. Meg ne vesd e szót, mely minden téged szeretők szótja. Csak a bizottságnak kirendelése szükséges a kimerítő és végleges útterv elkészítésére. Ha ez megtörténik, a kir. felség és nádor ő fensége helybenhagyása mellett, akkor feltűnt láthatárunkon a dicsőség új csillaga, akkor minden magyar örvendező szívvvel kiált-hatja, mint Horatius egykor: *Sublimi feriam sidera vertice.*»¹⁾

Ez *Emlékirat* kettőről tanúskodik: *egyik* az, hogy az irodalom nemzeti ügynek tekintette Körösi keleti utazását, lelkesen karolta fel azt, a nemzet és uralkodó kedélyét iránta fogékonytá tenni s neki társakat és országos segélyt akart szerezni. Sajnos, hogy e remény nem teljesült, sem az uralkodó, sem az ország, egészében s úgy, a mint máshol történni szokott, az eszmét nem pártolván, valósitása elmaradt. *Másik*, a mit ez igazol, az, hogy Körösi és ujabban Vámbéry és Bálint Gábor utazásaik teréről jobbadán Európa és Ázsia azon részeit választották, a melyeket az emlékiró nagyban körvonalozott. E tudósaink útleírásai s dr. Duka műve erről meggyőzik az olvasót. A mi eredményt a lelkes izgatás előidézni bírt, az volt: hogy a *Tudom. Gyűjtem.* szerkesztője a nádor beleegyezésével a hazafiakhoz, névszerint a vármegyékhez Körösi magán úton segélyezése iránt nyilvános felhívást intézett, a minek eredményét hátrább látni fogjuk.

A szerkesztő jelentése — ez a felhívás czime — *Körösi Cs. Sándornak, a magyarok ázsiai lakhelyei fölkeresésére s a magyar történelmi emlékek fölfedezésére önköltségén Keletre indult erdélyi magyarnak eddig tett utazásáról, mely elebb ő cs. kir. főhercezségének, hazáak nádorispánjának, a magyar li-*

¹⁾ *Tudom. Gyűjtem.* 1821. V. köt. 88. l.

teratura legkegyesebb pártfogójának alázatos tisztelettel bemutat-
tatott.»

Ebben a szerkesztő előbb a Körösi ifjú korából említi meg egyebek közt, hogy ő már akkor kitűzött czélja tekintetéből edzette testét ama nyomoruságokhoz, a miknek a keleti utazók ki vannak téve, gyalog ment Erdélyből Göttingába, a hol az egyetem nagyhirű könyvtárában bámult belemélyedéssel tanulmányozta Pallas, Gmelin és Klaproth utazásait s a keleti nyelveket: görögöt, zsidót, arabot, chaldaeait, nagy szorgalommal hallgatta Eichhorn és Heeren tanításait. Ezután közli Nagy-Enyedre irt levele kivonatát, melyet a szerkesztővel a tudós Kenderesi Mihály közölt. Körösi — írja a szerkesztő — buzgó hazafi, a tudománynak oly kedvelője, hogy a veszélyes és terhes útra mások segélye nélkül, ősi vagyona feláldozásával indult el s kevés költségével Afrika egy részét, Ázsia nagy részét többnyire gyalog járta be, s most azon helyeken van, s ezután még inkább arra felé fog érni, a hol a régi történetek sok titkai vannak elrejtve. Gmelin és Klaproth nyomdokait általa megismert alapos okokból nem akarta követni, hanem mielőtt a Kaukázus vidékeit s a Káspi-tenger tájait meglátogatná, mivel bízhatóan a régi magyarok a régi persákkal szorosb egybeköttetésben voltak, a régi és új persa nyelvet is megtanulta, hogy e nemzet régi íróit érthesse. Teheránban a költségből kifogyván — a mint már volt említve — Sir Henry Willock fogadta házához és segítette, a mi újabb bizonyossága az angol nemzet azon nagylelkűségének, és nemesszívűségének, melylyel minden nemzet tudósai iránt viseltetik. Mennyi hasznot hozand Körösi utazása — folytatja a szerkesztő — előre nem lehet meghatározni, mert az sok körülménytől függ; de neki mindenesetre becsületére válik, hogy ily terhes útra vállalkozni nem irtózott; példája másokat is fel fog gerjeszteni hasonló hazafiúi áldozatra s ha a külföld híres férfiai: Humboldt, Belzoni, Caillard, Martius és mások, a kiket fejedelmek és hazájok bőv úti költséggel láttak el, nemzetök becsületére váltak, becsületére válik a magyar nemzetnek is Körösi Csoma Sándor, a ki segedelem nélkül tántoríthatatlan bátorságu characterét kicsinyben megmutatta, s a kit most, midőn czéljához már közelget, el-

hagyni valóban nem lenne helyes. Hazafiúi bizalommal járul azért a szerkesztő a nagyérdemű magyar hazafiakhoz, kérve: méltóztassanak jeles tudós hazafi utazónkat útja folytathatására segíteni. Bármí csekély ajánlást is szívesen s köszönettel fogad el a szerkesztő, s a begyüendő pénzt az angol követség által Teheránba fogja küldeni. . . . Pestvármegye megfelelt a várakozásnak, melylyel rá, mint a haza központjára, az egész ország tekint — írja tovább a szerkesztő — midőn e hónap 10-én a főherczeg nádorispán előlülése alatt tartott közgyűlésén nemcsak nagyobb összeget ajánlott fel, de a szolgabírnaknak is meghagyta, hogy kerületeikben az uraságokat segélyadásra buzdítsák. . . . Minden nemzet maga az oka virágzásának vagy hanyatlásának — így végződik a felhívás — a szerint, a mint él benne vagy kialudt a nemzeti lélek tüze. Ha mi magunk magunkat elhagyjuk, mástól méltatlanul várunk segélyt. Ha Körösi — hogy egyik levelezőnk szavaival őljünk — most honfitársai által nem segítették, ez a minket különben is gyalázní szerető idegen nemzetbeli íróknak sértegetésre s tün kisebbitő megjegyzésekre adna alkalmat, a mit nem könnyen s hamar mosna le sem a Szamos és Maros, sem a Tisza és Duna vize. Aláírva: Thaisz András a *Tudom. Gyűjt.* szerkesztője.«¹⁾

E felhívás új részleteinek megbízhatóságát igazolja az, hogy a szerkesztő oly egyéntől kapta, a ki Körösi életét jól ismerte. A közlések közvetlensége s az érvelés meleg hangja nagy hatást tett az országban, s eredménye az lett, hogy **Erdélyben** 86 darab arany gyűlt, a mint az gr. Lützov konstantinápolyi osztr. es. internunciusnak 1822. júl. 10-ki a bécsi es. kir. udvari államkancelláriához intézett leveléből kitetszik. »A mult esztendőben — írja a gróf — tehát 1821-ben szept. 18. kelt legfelsőbb parancs mellett átküldött 86 drb aranyat, melyet pesti könyvtáros Trattner, Persiában utazó Körösi nevű magyar számára letett, a mint egy Persiába menő kurir alkalom adta elő magát, az ott folyamatban levő pénz nemére váltva, a konstantinápolyi angol főconsulnak és a kelet-indiai társaság agensének Cartwright úrnak adta át, hogy azt a teheráni

¹⁾ *Tudom. Gyűjtem.* 1821. V. köt. 119—122. H.

angol residens által Körösi kezébe szolgáltatassa. Mihelyt ez utazó további történetei felől bővebb tudósítása lesz, a bécsi cs. titkos cancelláriát értesíteni el nem mulasztja. . . .¹⁾

Magyarországon nagyobb mérvű volt a vármegyék adakozása.

Thaisz András szerkesztőhöz bejött:

1. Fejérvármegyétől	572 frt. 30 kr. v. cz.
2. Pozsony >	572 > 30 > >
3. Szatmár >	200 > — > >
4. Zemplén >	105 > 12 > >
5. Ung >	115 > — > >
6. Békés >	50 > — > >

együtt: 1615 frt. 12 kr. v. cz.

Petrozai Trattner János Tamás kiadó úrhoz:

7. Aradvármegyétől	250 frt. v. cz.
8. Szabolcs >	250 > > >
9. Baranya >	266 > > >
és 4 arany természetben	45 > > >
10. Krassóvármegyétől	314 > > >
11. Bereg >	118 > > >
12. Hutter, szombathelyi professor úrtól	10 > > >
13. Egyed Antal, paksi plebános úrtól	10 > > >

együtt: 1263 frt. v. cz.

A két gyűjtőhöz együtt bejött: 2878 frt. 12 kr. v. cz.²⁾

Mint hogy az erdélyi gyűjtés elküldése után Teheránból a konstantinápolyi angol főconsul útján azon tudósítás érkezett, hogy mióta Körösi onnan 1821. Meshid Chorassam fővárosa felé útra kelt, tőle semmi tudósítás nem jött és sorsa iránt nagy félelemben vannak, a szerkesztő a hozzájuk gyűlt pénzek elküldése iránt rendelkezni nem mert, hanem megtartva, hogy a mig holléte bizonyossá lesz, addig is hijában ne heverjenek, az árvák pénzénél szokásban levő biztosítékadás mellett három havi felmondás jogával törvényes kamatra valamely bizonyos helyre kiadását határozta el, úgy, hogy ha

¹⁾ *Tudom. Gyűjtem.* 1825. V. köt. 11—12. ll.

²⁾ *Tudom. Gyűjtem.* 1825. V. köt. 13—14. ll.

Körösinek nyomára jönek s tartózkodása helye tudva lesz, a pénzt az illető követségek útján utána oda küldeni el nem mulasztja, hogy további útját gond nélkül folytathassa, s célét érvén, sorsában résztvevő hazájába visszatérhessen. Ha pedig a remény nem teljesülne, s Körösi elveszte bebizonyosodnék, úgy mind azon hazafiakat, a kik az ő számára hozzá vagy a kiadóhoz pénzt küldöttek, megkérdezik az iránt: mit tegyenek vele? hová, mi célra fordítsák? a többség kívánsága teljesítését szent kötelességöknek tartván. . . .¹⁾

Az erdélyi és magyarországi gyűjtésről még két hiteles adatot ismertetek meg.

Kenderesi Ferencz, Mihály fia 1826. márcz. 9. az erdélyi kir. kormányzékhez intézett kérvényében általánosságban azt írta: »hogy Körösi útjára még néhai édes atyja életében Magyarországon és Erdélyben bizonyos összeg pénz gyűlt, melynek hozzá küldéséről a magyarországi folyóiratok köz tudósításokat tettek.«²⁾ Hegedüs Sámuel enyedi tanár pedig »*Necrológ*«-jában így említette meg azt: »a két testvér hazában felszólítás bocsáttatván közre a jó hazafiakhoz, szép összeg gyűlt s az a konstantinápolyi osztr. cs. nagykövet útján neki elküldetett; de ez felét sem tette azon 450 drb aranynak, a mit Körösi később alapítványokra hazájába küldött.«³⁾ E két tudósítás megerősíti az előbbi közlemények hitelességét, melyekben világosan meg van határozva a gyűjtés módja, az adakozók neve, a gyűlt segély mennyisége s annak részint Körösi számára elküldése, részint hollétének bizonytalansága miatt egy ideig a hazában kamatoztatása.

Homályos e segélyküldésben még az is, s én megkíséreltem tisztázni: *ki? mikor? mily úton s hová küldötte el azt? Eljutott-e, s ha el, mikor jutott Körösi kezéhez?* Erre nézve fontosak a dr. Duka által ujabbban a hely színén felfedezett s művében közölt, valamint az általam az orsz. levéltár erdélyi osztályában talált adatok.

A *Tudom. Gyűjtem.* többször idézett 1825-ki nyilvános jelentése végpontjának s az erdélyi volt kir. kormányzékéi le-

¹⁾ *Tudom. Gyűjtem.* 1825. V. köt. 12—13. ll.

²⁾ *Orsz. Levélt.* erd. osztály, 1826. 2277. sz.

³⁾ *Pesti Hírlap.* 1842. októb. 27. 190. sz.

véltárban talált adatoknak a dr. Duka közlésével összevetéséből világos, hogy mint előbb az erdélyi, úgy később a magyarországi gyűjtés is a konstantinápolyi angol nagykövetség útján küldetett el Körösi számára Ázsiába, s Magyarországon a közvetítő gr. Batthyány Vincze titkos és udvari tanácsos volt, a ki a Körösi iránt külföldről a cs. és apostoli királyi felség belső kabinetéhez érkezett titkos tudósításokat legfelsőbb jóváhagyás után az említett folyóirat szerkesztőjének közlés végett megküldötte,¹⁾ Keleten pedig hr. Ottenfels konstantinápolyi osztr. cs. ügyvivő, ugyanottani Cartwright angol nagykövet s londoni osztr. cs. követségi titkár Neumann báró.²⁾ Igazolja azt mr. Prinsep angol-indiai társasági titkár 1834. jan. 5-ki levele, melyben írta: »hogy Körösi részére Eszterházy herczeg és néhány magyar főúr (a fent előadottakból tisztán tudva van, hogy e pénz Erdélyből és a magyarországi vármegyékből gyűlt, a herczeg mint londoni osztrák főkövet, Batthyány gróf mint bécsi magyar udvari tanácsos csak közvetítők voltak a pénz elküldésben) Neumann báró útján Calcuttába 142 font sterlinget (300 aranyat) küldött³⁾; de a mikor az ama távol világba érkezett, a hol Körösi akkor volt, szükségei és útjának folytathatása már régen kényszerítették őt az angolok nagylelkűségéhez folyamodni, viszonzásul magát és tehetségeit angol és közemberiségi érdekek szolgálatára felajánlani, s elfogadtatván ajánlata, magát forma szerint lekötelezni. Lelke tudásszomjától ösztönöztetve, oly messze hatolt be Ázsia belső részeibe, hogy évekig nem tudták hollétét. A calcuttai angol főconsul — Prinsep hivatali előde — a küldeményt *Alexander és társa cézget* viselő⁴⁾ bankban helyezte el addig, míg felőle hír jő, a czég megbukott s a pénz elveszett. Mikor Körösi évek múlva Calcuttába visszatért s a hazájából jött segélyről értesült, megtérítését többször sürgette, nem azért, hogy elhasználja, mert attól mindig vonakodott, elég neki — mondá — munkája keresmé-

¹⁾ *Tudom. Gyűjt.* 1825. V. köt. 14. l.

²⁾ *Dr. Duka* említett műve előadásán kívül *Orsz. Levélt.* erd. osztr. 1844. 3261. sz.

³⁾ *Dr. Duka* műve 123. l.

⁴⁾ *Dr. Duka* műve 123. l.

nye, de mivel — a levélíró szerint — ezzel szándéka volt hazája tudományos intézetei számára sanskrit kéziratokat szerezní.¹⁾ A titkár az indiai kormánynál ajánlotta annak kárpótlását oly módon, hogy holléte nem tudása ideje alatt gyűlt hátralék havi díjai is fizetessenek ki. A főkormányzó elfogadta s Körösinek utalványozott kárpótlásul 1400, 3 évi és négy havi 50—50 rupia díja hátralékában 2000, együtt 3400 rupiát, a minek — a mint a titkár írja — legnagyobb részét Körösi egyenes kívánságára ő maga küldötte el hazájába rokonai és a magyar tudós társaság számára.²⁾ Ez összeget Hegedüs tanár fentebb határozott számban fejezte ki, hangsúlyozva, hogy azt Körösi főképp alapítványokra küldötte hazájába.

Hogy e pénz részben az erdélyi és magyarországi küldemény volt, kitetszik hr. Ottenfels konstantinápolyi osztr. cs. nagykövetnek Metternich herczeghez, a cs. ház udvari és állancancellárához 1825. aug. 10. intézett s az Orsz. Levéltár erdélyi osztályában levő hivatalos tudósításából, melyben Körösi sorsáról jelentést tevén, kérte, hogy azt tudatni méltóztassék rokonaival és barátaival a magyar udvari cancellária vagy titkos udvari tanácsos gr. Batthyány Vincze ő exja útján, a ki régebben a Körösi utazását *elősegítő társaság* (tulajdonképen az erdélyiek, magyarországi vármegyék és egyes lelkes hazafiak) nevében Pestről némi pénzsegélyt juttatott hozzá, de a mit ő — mint egyideig elveszve volt pénzt — az angol kormány nagylelkűsége folytán csak sok év múlva kapott meg. Igazolja ezt Körösinek 1825. jan. 28. Kennedy századoshoz intézett levele, melyben írja: »hogy a mult négy éven keresztül, melyet ázsiai utazásában töltött, mindennapi szükségei fedezését *egyedül a brit nagylelkűségnek köszöné,*³⁾ azért ajánlta fel tudományos munkásságát annak. «... Ebből világos, hogy Körösi honfitársai segélyét csak akkor kapta meg, mikor már rá szüksége nem volt s azt azoknak különböző czélokra vissza is ajándékozta... Szép a mi lelkesedésünk, s a bécsi körök érdeklődése; hazafias dolog, hogy neki saját honfitársai is küldöttek pénzsegélyt; de a tudomány valódi értékét s Körösi

¹⁾ *Dr. Duka* műve 112. l.

²⁾ *Dr. Duka* műve 128. l.

³⁾ *Dr. Duka* műve 112. l.

nemes vállalkozását egész nagyságában csak a művelt angol nép s tudománypártoló kormánya fogta fel, hosszas útazása alatt és sok sanyarúságai közt állandóul az segítette, védte, és ő érzülete nemességének, kötelessége tudatának adta bizonyítékát azzal, hogy idejét és tehetségeit emberiségi és angol érdekek szolgálatára szentelte, s a nagylelkű nemzettől vett jótéteményeket oly örökbeesű művel hálálta meg, minő *Tibeti Nyelvtana és Szótára*.

Érdekes és eddig föl nem világosított része Körösi keleti útazásának 1821. ápr. 1-től 1824. decz. 10, illetőleg 1825. júl. 12-ig Ázsia belsejében tett útja és tudós benszülöttekkel, híres papi zárdákban czéljára tartozó tanulmányaiba elmélyedve, a külső élő világról csaknem teljes megelégedése, miről sem Ázsiában nem lévén, sem Európába nem jövén tudósítás: őt mindenki elveszettnek vagy meghaltak tartotta. Sorsa iránt a bécsi legmagasb körök is érdeklődtek, s Metternich herczeg, gr. Lützov és br. Ottenfels cs. főkövetektől a felőle tudósítás adást többször kívánta. Gr. Lützov Cartwright konstantinápolyi angol főkövet útján Willock Henrik teheráni angol ügyvivőnél tudakozódott holléte iránt, a ki 1822. ápr. 30. Tebrisből jelentette: »hogy a tiszteletre méltó Körösiről semmi tudomásuk sincs, sorsában részt vesznek, s mihelyt előkerül, övéi a legnagyobb barátsággal fogadják házukhoz, s bármily összeggel megsegítik. Frazier, az ő barátjok, a ki ugyanazon úton indult el, melyet Körösinek megjárni szándéka volt, az ő kérdezősködésére febr. 10. Meshidből azt írta, hogy Körösi hollétére nézve minden lehető nyomozást megtett, de foganat nélkül. Ugy látszik, szegénysége kényszerítette őt arra, hogy magát titokban tartsa. Ő csendes, békés hajlamu ember lévén, nem hihető, hogy magát valamely erőszaknak kitette volna; ha 6—7 hónap alatt nem ad jelt magáról, attól tart, hogy az uralkodó döghalál áldozatja lett. stb.«¹⁾ Kedvezőbb volt s több reményt nyújtott a követ testvérének, Willock Györgynek 1823. május 12. Taurisból irt levele, melyben írta: »hogy a legtisztább megelégedést szerezne neki, ha Körösi iránt valami kielégítő tudósí-

¹⁾ *Tudom. Gyűjtem.* 1825. V. köt. 7. l.

tással szolgálhatna; de 1821. ápril hóban elhagyván Teheránt, azóta híret sem hallották és sikertelenül tudakozódtak utána. Ő Meshidet, Khorassán fővárosát meglátogatni, onnan Bokharába utazni, s ha a körülmények engedik, Samarkand városáig menni szándékozott. E czélból egy tevekaraván főnökével megegyezett, hogy Nishaporig vigye, mely város nincs messze Meshidtól. Ez ember ismeretes Teheránban s eszterdönkint portékát szokott hozni Heratból a fővárosba; lakhelye Teherán, de nem tudhatta meg, visszajött-e oda azóta, hogy 1821-ben elment volt? Ez úton sem lehetett Körösiről semmit megtudni. Nem titkolja el félelmét, hogy valami szerencsétlenség érte tisztelt barátjokat; de folytatja tudakozódását, s ha megért valamit, azonnal megírja. . . .¹⁾ Jelentésének Körösi barátaihoz elküldésére kérte a főkonzult, biztosítva őt, hogy mindig a legnagyobb részt fogja venni mind abban, a mi Körösit illetheti; mert ritkán akad oly emberre, kinek oly szép tudománya, amyi kellemetes tulajdonságai és oly mindent megnyerő módja volna. . . . Az első tudósítás után nem sokára t. i. 1822. júl. 10. gr. Lützov tudatván az államcancellárral, hogy az erdélyiek pénzsegélyét Körösihez Persiába küldés végett Cartwright angol consulnak átadta, őt Körösi sorsának vele tudatására felkérte s általa útazása czéljának elérésében minden úton-módon való segitési készségről őt bizonyossá tette, megigérvén azt is, hogy mihelyt e tiszteletreméltó cs. kir. jobbágy további történetéről bizonyos tudósítást kap, a titkos államcancelláriának bejelenteni el nem mulasztja.²⁾ Br. Ottenfels 1823. júl. 25-én kelt tudósításában a Willock György előbbi tudósítása értelmében tett jelentést a cancellárhoz, melyben írta: »hogy valamint gr. Lützov, úgy ő sem mulasztott el állomásán léte óta egy alkalmat is, hogy az ottani angol consulság és persa residens útján bizonyos tudósításokat szerezzen Körösi Cs. Sándor emlékezetes utazó tartózkodása s történetei iránt; de egy idő óta minden nyoma elveszett. A porta és Persia közt támadt s hosszú ideig tartó háboru által a közlekedés megszakítottván: közelebb Cartwright angol consul Willock Henrik persa

¹⁾ *Tudom. Gyűjtem.* 1825. V. köt. 8—9. ll.

²⁾ *Tudom. Gyűjtem.* 1825. V. köt. 12. l.

udvarnál levő residenstől azon tudósítást kapta, hogy Körösi felől — mint már fennebb említve volt — 1821 óta semmi tudósítást nem vettek; de ha azon tartományoknak, melyeket ő erős tudományoszereténél fogva meg akart látogatni, Teheránnal való közlekedési nehézségei tekintetbe vétetnek, még nem szűnt meg minden remény, hogy ez útazót, ki mind erkölcsi tulajdonai, mind vizsgálódó elméje által Persiában az odaváló európaiak köztiszteletét és szívesességét megnyerte, nehéz és veszélyes útazásából egykor visszatérni lássák. ¹⁾

Két évvel később, 1825. aug. 10. br. Ottenfels a Willock testvérek újabb tudósításai alapján ismét jelentést tett e tárgyban Metternich cs. államcanczellárhoz. Ebben remény és öröm volt kifejezve Körösi életben léte iránt. »Mind hozzá — úgymond — mind hivatali elődéhez, gr. Lützovhoz többször érkezett legmagasb helyről meghagyás Körösi Cs. Sándor keleti magyar utazó sorsáról való tudakozódás végett, a ki egy ideig állapotáról önmaga nem egyszer adott hírt; de 3 év óta minden nyoma eltűnt annak, hogy merre vette útját, s tartani lehetett, hogy fáradhatatlan kutatási szellemének áldozatává lett; mindazáltal a mint 1823. jul. 25-én jelentette, nem szűnt meg sorsa iránt tudakozódni s örömmel tudatja, hogy fáradsága nem volt gyümölestelen. Ugyanis Willock Henrik persa udvarnál levő angol ügyvivőnek Cartwright konstantinápolyi főconsulhoz 1825. jul. 12. Khorem Derrehből küldött levelében, testvére Willock György Bombayból márcz. 20. irt levele alapján nagy reményét fejezte ki az iránt, hogy ő az érdekes és merész erdélyi utazót, Körösi Csoma Sándort nem sokára ismét látni fogja Persiában veszélyes útjából visszatérve. E levél szerint ugyanis midőn William Moorcroft Közép-Ázsiába küldött angol tiszt és kormányügynök 1824. decz. 10. a Himalaya hegyekben északi Hindostanban Sebatlov-ba — dr. Duka szerint Szabathu-ba — érkezett, bizonyos Alexander *Korosan* nevű magyar eredetű utazóval találkozott, a ki azért utazott oda, hogy a nagy Lamától a tibeti irodalomból oktatást vegyen. Ő Bokharában maradt, Moorcroft Tibetbe ment. »A név hasonlósága először meg-

¹⁾ *Tudom. Gyűjtem.* 1825. V. köt. 12—13. ll.

döbentett — úgymond a levél írója — de még is féltem, hogy nem a mi barátunk. Moorcroft azt írja róla, hogy ez egy rendkívül egyszerű és nagytudományu ember, a mi valódi jelleme Körösinek. A körülmények ugyanazonsága s a fennérintett egyénnek még inkább sajátzerü tulajdonai és magatartása annyira egyeznek a mi barátunkéval, hogy hinnem kell, hogy ennek neki kell lenni. ²⁾ Az is volt, s Körösi e tudósítások után nem sokára visszatért Tibetbe.

Dr. Duka művében Körösinek mind a teheráni angol ügyvivővel, mind Moorcroft angol kormányi ügynökkel a Himalayák magaslatán 1824. decz. 10-én történt találkozása s e nagylelkű férfi és Körösi közt később kifejlődött viszony, mind Bokharában és Szabathu-ban léte s útazási célja bőven föl van világosítva. ³⁾ De ő műve írásakor — úgy látszik — nem tudta, hogy hazája erről értesítve volt. Ezért írta, hogy Körösiről hónapban 1835-ig semmi bizonyos hír nem létezett. ⁴⁾ Pedig az iménti tudósítások ezt kétségtelenné teszik. Metternich herczeg ugyanis az előbb említett nagyköveti tudósítást és mellékleteit hivatalos másolatban elküldötte a m. kir. helytartótanácsához és az erdélyi udv. cancelláriához; ezek közölték az erd. kir. kormányzékkel, ez viszont 1825. nov. 7. az erdélyi főhadvezérséggel és az erd. ev. ref. főtanácsossal, azon felkérésrel, hogy az illető ezredparancsnokság útján Körösi rokonait, az utóbbi jölteveit, név szerint Kovács József és Baritz János nagy-enyedi ev. ref. tanárokat értesítse s útasítsa arra, hogy ezek ama tudósítás tartalmát a *Tudományos Gyűjtemény*-ben tegyék közhírré. A magyar kir. helytartótanács azt is kívánta, hogy ha Körösinek élő rokonai vannak, vele tudassa. . . . A kir. kormányzék megírta, hogy vannak élő rokonok, ⁴⁾ a nevezett tanárok pedig a kijelölt folyóiratnak 1827. évi folyamában ez örvendetes hírt: »Körösink még él« cím alatt a

¹⁾ Extract of a letter from Mr. Willock, British Chargé d'Affaires at the Court of Persia, dated Khorem Derreh July 12-th 1825.

Az *Orsz. Levéltár* erdélyi osztályában levő hivatalos másolat. 1825. 11,048. sz.

²⁾ *Dr. Duka* műve 22., 25—30., 31—32., 33—36. ll.

³⁾ *Tudom. Gyűjtem.* 125. l.

⁴⁾ *Orsz. Levélt.* erd. oszt. 1825. 11,048., 11,368. sz.

hazának tudtára adták, közzétevén Metternich hercege, br. Ottenfels és Willock persiai angol követ leveleit, s azon reményöket fejezték ki, hogy a fáradhatatlan buvárt egykor ismét hazájában és maguk között láthatják. . . .¹⁾

Tíz év múlva 1835-ben ismét elterjedt halálának híre, Berghaus *Földrajzi Évkönyvei* 106-ik számában megjelent közlés alapján, mely így hangzott: »A Kanum-városi nagy Lamatemplomban levő igen jeles könyvtárban telepedett le Körösi Csoma Sándor magyar utazó a *hunnok eredete s a hunn és magyar nyelvek rokonságának vizsgálása végett*. Johnson kapitány találkozott a tudós magyarral, s ez azt beszélte neki, hogy már több érdekes fölfedezéseket tett, név szerint klasszikusok néhány fordítását lelte meg, melyek közt egyik Virgiliusé. . . . Egészben mindazáltal nem igen közlékeny volt. Körösi — jegyzé meg Johnson — itt valóságos remete életet élt s tudósítását felőle azzal végezte: Fájdalom! hogy most a halál földi pályáját bezárta.« . . .²⁾

Azonban a hír hamis volt, s a magyar folyóirat szerkesztője azt nem sokára Prinsep Jánostól, az ázsiai calcuttai társaság titkárától Döbrentei Gábor magy. akadémiai titkárhoz azon évi jan. 10-én írt hiteles tudósítás alapján nem csak megczáfolta a magyar nemzet nagy örömére; de Körösi élete s munkássága felől nagyérdekű adatokat közölt, a miknek az Akadémia az országban kellemes hírül nyilvánvalóvá tételét meghatározta. E tudósítás az 1835-ik évi szept. 13-ki közlésben a hallgatóság élénk részvéte mellett olvastatott fel. Abból megtudta az Akadémia, hogy tudós hazánkfiának és tagtársának mind *Tibeti Grammatikája*, mind *Szótára* elhagyta a sajtót, s ő mind a kettőből 50 példányt szánt a magyar és osztrák birodalmi országok nyilvános könyvtárainak, 10-et ebből Erdélynek, s ezekből külön kettőt a nagy-enyedi ev. ref. Bethlen-Collegiumnak, melyben ő neveltetett, s megkérte hercege Eszterházy Miklós londoni osztrák nagykövetet, hogy azokat juttassa rendeltetésök helyére.

»Uram! — ezek a titkár levelének minket érdeklőbb részletei — ön nagybecsű irata akkor érkezett Calcuttába,

¹⁾ *Tudom. Gyűjtem.* 1827. IV. köt. 123—127. ll.

²⁾ *Tudománytár.* 1835. Ötödik köt. 262. l.

midőn tudós honfitársa, Körösi Csoma Sándor az ázsiai társaság épületében *Tibeti Szótára és Grammatikája* kiadása feletti felügyelettel foglalkozott. Amaz örömet, a mit ő benne a megküldött, s nemzete nyelvén írt kötet (érti az *Évkönyv* II-ik kötetét) átolvasása gerjesztett, könnyen el lehet gondolni, valamint a nyereséget is, mely annak tartalma megmagyarázásából az ázsiai társaságra hármlott. Csoma úr fáradozásai a tibeti nyelv körül bevégeződtek, ő oly munkát bocsáta közre, a mire igazán büszke lehet.«

»Azon idő lefolyta alatt is, míg törekvései első sikerét a brit nemzetnek ajánlá, viszonzásul az attól nyert segélyért, nem ejtette ki elméjéből szülőföldének hozzávaló jogait; és mivel őt a barátaihoz vagy nemzete tudósaihoz irástól rendkívüli szerénysége eltartóztatja, kötelesnek érzem magam a hallgatást megszakítani, mert felkért, hogy értesítem a magyar társaságot fáradságairól, viszontagságairól, nem különben mostani körülményeiről és szándékairól, a mik azt kétségen kívül érdekelni fogják. Csoma ur Calcuttában lakta óta serényen tanulta a sánscrit nyelvet, melynek szerkezetében, valamint némely abból eredő más nyelvekben is a magyarhoz igen közeli rokonságot talál. Három esztendő múlva, midőn tanulmányai már gyümölcsözésre értek, *szándéka a tárgyról egy latin munkát írni és azt hazájának szíves elfogadásra ajánlani*. Tanulmányainak tárgyára azon pénzt akarja fordítani, melyet hazája fiai ajándékoztak neki, a mely elveszett, de a bengáli kormány a 300 aranyat tevő összeget megtérítette s az most az ő kezén van. Aláírva: Prinsep J.« . . .¹⁾

E levélre az Akadémia a következő határozatot hozta: a) »A titoknak írjon nevében levelet, melyben köszönje meg a bengáli társaság angol titknokának levelében kifejezett szíves részvételét, melylyel mind a magyar társaság, mind annak távoli tagja iránt viseltetik, s kérje meg, lenne a kelet-indiai kormány előtt a m. tud. Akadémia hálás érzeményének magyarázója. b) Külön, Körösihez szintén írjon levelet, s megküldve neki, még 1833. nov. 15-ki megválasztatásáról kelt tagsági oklevelét,²⁾ köszönje meg ama szép ajándékát, melylyel a tár-

¹⁾ *M. tudományos Akadémia Évkönyvei.* III. köt. 28—29. ll.

²⁾ *Dr. Duka* idézett műve. 124., 158. ll.

saságról s más hazai intézetekről gondoskodott; fejezze ki továbbá a magyar Akadémia örömét a magyar nevet becsesítő szerencsés haladásán; szólítsa fel, küldene tudósítást Ázsiában eddig volt viszontagságairól és munkálkodása mibenlétéről, hogy az Akadémia képes legyen a magyar közönséget részletesebb előadással megnyugtani.¹⁾ c) Az előterjesztett levelek nyilvános tudomásra juttatás végett olvastassanak fel most a IV-dik közlítésben s a *Tudománytár* legközelebbi kötetében adassanak ki, minthogy különösen a titoknokhoz írott levélben Körösinknek nemzetünket szorosabban illető munkálkodásáról is előleges említés van. . . .²⁾ Döbrentei Prinsephez írt levelét dr. Duka közölte,³⁾ de a Körösihez írottat elveszettek írta.

Körösi életirata teljesebbé tétele végett azt is szükségesnek látom előadni: mint fogadtatott nagy műve az ázsiai tudós körök által.

Magyarországra erről is hiteles tudósítás érkezett 1835-ben, a mi a *Tudománytárban* szintén köztudomásra hozatott. A közlemény elébb a könyvek angol és magyar czímét adta, első helyre a *Nyelvtant* sorozva, míg dr. Duka a másodikra;⁴⁾ azután a rólok írt véleményét. Az angol czím mind dr. Dukánál, mind a magyar folyóiratban egy; de a magyar czímet a magyar szerkesztő nem épen úgy adja, mint dr. Duka. A *Tudománytár* közlésében az első mű magyar czíme ez: »A tibeti nyelv grammatikája, angolul.« Készíté a brit-indiai kormány pártfogása s a bengáli ázsiai társaság segédeme mellett Körösi Csoma Sándor, székely-magyar Erdélyből. Calcutta 1834. n. 4-drétben XII. és 204 l. s 40 kőre írt

¹⁾ E válasz elment Prinsephez és Körösihez 1835. szept. 20-án. Prinsep azt írta erről később, hogy Körösinek végtelen jól esett látni, hogy hazájában neve nincs elfelejtve.

M. Akad. Évkönyvei VII. köt. 42. l.

A III-ik köt. Évkönyv idézett lapjain.

²⁾ *Tudománytár* 1835. VIII. köt. 280. s követk. lapjain.

³⁾ *Idézett műve* 124. l.

⁴⁾ *A Grammar of the Tibetan Language in English* stb.

Dr. Duka műve 120. l.

Essay towards a Dictionary Tibetan and English stb.

Dr. Duka műve 115. l.

tábla.« A másodiké pedig ez: »*Próba szótár tibeti és angol nyelven.* Készíté Bande Sangs-RGyas Phun-tsogs, egy zangskári tanult Láma segedelmével, Körösi Csoma Sándor székely-magyar Erdélyből, India s Tibet határain a Himalaya hegyeiben, Kanum-ban mulatása alatt, 1827—1830. Calcutta, 1834. n. 4-rétben XXII. és 351. ll.

Ezután a vélemény van.

Örvendezünk — mondja a bengáli ázsiai társaság folyóirata a tudós közönségnek — hogy Csoma e munkáját befejezte, mely által a tibeti nyelv s litteratura tanulásához és ismeretéhez biztos út nyílik. A 600 lapnyi két kötet a kormány költségével a bengáli ázsiai társaság igazgatása s a szerzőnek folytonos felügyelete alatt nyomtatott. Csoma e munkájában bőlesen elmellőzé a tibeti s egyéb nyelvek közti rokonság vizsgálgatását, kivéve annak megmutatását, hogy indus kútforrásokból származik. A Buddha-vallásnak keleti Ázsiában széles elterjedése, mely a leghíresebb orientalisták vizsgálatai szerint Közép-Indiában, azaz a Ganges tartományaiban eredett, most azonban Tibetben tartja fő székét: e nyelv *Grammatikája és Szótára* annál kívánatosabb volt, minthogy kulcsul szolgál az ország számtalan könyveire, sanskritből készült hű fordításokhoz, s így a népek erkölcei s hite közelebbi megismeréséhez. Most három fő vallás van a földön elterjedve: a kereszténység, az izlám és a baddha-tisztelet. Feltűnő, hogy a VIII—IX-ik században, majdnem egy időben a leghatalmasabb uralkodók: a Carolingok Németországban, a khalifák Bagdádban s a Ralpachok Tibetben igyekezének azokat terjeszteni. . . .« Eddig a calcuttai »*Journal of the Asiat. Society*«.¹⁾

A magyar szerkesztő azonban nem elégedett meg ezzel; érdekeltsége az európai tudósok véleménye megtudására és közlésére is kiterjedett. Közölte t. i. a göttingeni: »*Gelährte Anzeigen*« czimű tudományos folyóiratnak Körösi művéről megjelent ítéletét, melyen látszik némi oktatói felsőbbségérzés, de Körösi érdeme méltánylólag van elismerve. »Pater Georgi munkája felette elégtelen — így szól az ismertető — a Seramporban 1826-ban nyomtatott *Tibeti Szótár* pedig

¹⁾ *Tudománytár*, 1835. VIII-ik köt. 226—227. ll.

Európában igen ritka levén: Csoma dolgozatait első biztos és elégséges bevezető munkául tekinthetni a tibeti litteraturában. Mily áldozattal vivé szerző tibeti útazását véghez, tanulta meg az ismeretlen nyelvet s írta össze könyveit, eléggé tudva van az európai újságokból; mi pedig azt tehetjük ehhez, hogy azok szorosabb megvizsgálása a dicséretet nem fogja kisebbitni. Igaz, hogy a grammatikája nem felel meg azon kívánatoknak, melyeket tudományos munkához intézhetni. Alig van az anyag nagy körvonásokban leírva, s inkább érintve; összefüggés és világosság érezhetőleg hiányzanak s fontos pótlék tételek vannak még hátra. Azonban valamely új litteraturával ismerkedés kezdetén semmi sem oly szükséges, mint hogy egyszer a legszükségesebb anyagot birjuk, azt pedig nagy gondnal összegyűjté a szerző: kivált szótára már gen teljes, s közönséges könyvek olvasására elégséges lehet, ha egyszersmind a sanskrit szótárt is használhatni. Az az alap pedig, melyet a szerző tibeti tanulmányaiban nyert, mély és hatalmas; azonban neki munkái hibáiról oly szerény öntudata van, segédeszközei oly nagyok, hogy ezek szerint biztosan remélhetni, hogy ő a tibeti studiumokra nézve még nagyokat fog végrehajtani, többi közt azt megmutatni nyelvtanilag, hogy a tibeti nyelv a formákban egytagú legkeletibb nyelvektől nevezetes átmenetelt képez a formákban gazdagabb- és többtaguakhoz, mikép Tibet is közbül fekszik China és India közt. Különösen dicsérhetni azon módot, hogy szerző a nyelvet összefüggő beszédek töredékei által felfoghatóbbá tenni igyekeztén, a buddha-vallást és litteraturát érdeklő fontos helyek jókora számát szótta munkájába; úgy azon könyvnyomatok is, melyek az, egy régibb indiai írásból származott tibeti írást minden elágazásaival a most divatozó hámjik, brutsha és lantsha character szerint mutatják, becses hozzáadások. Ha a tibeti litteratura kincsei Európában ismeretesebbekké lennének s nyomtatás útján elterjednének: ezen Indiában elpusztult, Tibetben pedig igen teljesen fentartott buddha-litteratura miatt fölötte fontos tanulmány rövid időn sebesen felvirágoznék, s új igazságok és nézetek nevezetes mennyiségéhez nyílnék út Calcuttából, melynek ázsiai társaságának adta által Csoma gazdag gyűjteményét azon ohajtás-

sal, hogy a kettősök Európába ajándékoztassanak. Most orosz Mongoliából látszanak a tibeti könyvek Európába átszármazni, s egy tisztes utazó és tudós, ki szerencsés igyekezettel gyűjtött s hozza is az utóbbi tájról számos tibeti munkát Európába, már is elkezdette Tauchnitznál Lipcsében 1835-ben tibeti írásoknak, ázsiai férfiak által készült fametszeti táblákról lenyomatását, két kisdéd, de a tibeti nyelv tanulására igen alkalmas buddha ájtatos könyvvel. . . Mihelyt — így zárja be tudósítását a szerkesztő — a két munka Pestre érkezik, bővebben tudósítjuk olvasóinkat. . . »¹⁾

Két évvel később, 1837-ben ismét hír jött Körösiről hazájába. Az említett magyar tudományos folyóiratban ily cím alatt lett az honfitársaival közölve: »Körösi Csoma Sándorról legújabb tudósítás.« A főherczeg nádor pártfogó által az elnökség útján az Akadémiával közölt legújabb teljes hiteles tudósítások szerint, a magyar tudós társaság levelező tagja, Körösi Csoma Sándor jelenen Jetteliában, a Ganges északi vidéken fekvő rungkani kerület egyik helységében tartózkodik, s ott nyelvészeti vizsgálatát fáradhatatlan buzgósággal folytatja. Körösi tudománya és characteré által mind az ottani törvényhatóságok-, mind a magánosoktól teljes mértékben tiszteltetik. Az ázsiai társaság Calcuttában elismeri, hogy azon buvárkodásokat és munkálatokat, melyeknek ő minden idejét szánta, egyedül csak ő vállalhatta, mert sem buzgóságára, sem készületekre hozzá fogható tudós ott nincsen. . . »²⁾

E köztudomásra most jutott adatokból látható egyfelől Körösi bámulatos önfeláldozása, tudományszeretete s elhatározásaiban rendíthetetlen állhatatossága, a mi őt a világ első négy évig teljes félrevonulásra bírta, clannyira, hogy senki ne tudjon fölöle semmit; látható, hogy ő a tibeti nyelv és irodalom kincseinek kibúvárolása végett a janglai zárdában 16 hónapot töltött, a Kanum falu legszélsőbb magasságán, mely 9500 lábnyira van a tenger színe felett, regényes szerzetesi lakok közt, egyszerű kunyhóban egy Láma segélyével egy évig folytatta hasonló tanulmányait; de elméjéből itt sem feledte

¹⁾ *Tudománytár*, 1836. XII. Negyedik köt. 232. l.

²⁾ *Tudománytár*, (Litteratura.) 1837. I. köt. 128. l.

ki soha hazáját, melegen érzett az iránt, boldog volt, mikor felőle valamit hallott; tudta, és mások előtt is kifejezte az iránti tartozását, tanulmányozta az arra nézve maig megfejtetlen nagy kérdést, a magyarok eredetét, s arról könyvet szándékozott írni; másfelől az is világossá lesz, mennyire érdeklődtek sorsa iránt, mekkora elismeréssel szóltak és irtak tudományáról és törekvéseiről nem csak Magyarország és Erdély főurai és irodalmi férfiai, de a bécsi legmagasb kormánykörök és küldiplomáciai képviselők, Németország legnagyobb írói, Anglia leghíresebb utazó tudósai. Bizvást elmondható róla, hogy ő a maga korában a magyar névnek a világ előtt akkora becsületet szerzett, minőt előtte senki sem. Kétszeresen kell hát sajnálnunk őt és a magyar tudomány ügyét, hogy ő sem a magyar kormánytól, sem az uralkodótól kellő időben nem részesült azon anyagi gyámolításban, a mi őt eredeti szándékai, saját kitűzött célja szerinti utazásra s nemzetünk eredete és őshazája nyomozására képessé tette volna, mint részesült aránylag sokkal rövidebb idő alatt világhírű munkát végzett Humboldt Sándor, a kinek a porosz király, midőn tudományos vizsgálódás végett Ázsiába indult, évi segedelmül 12,000 rhenusi tallért adott aranyban, a leghizelgőbb kifejezésekben szerencsétlenné nemes vállalatát; vagy a miben a francia és angol utazókat szokták kormányuk részesíteni, mely utóbbi azon időtájban az északi sark körüli expedícióra 20,000 font sterlinget = 160,000 ezüst forint jutalmat tűzött ki. Körösinek az első (300 arany) segély szükségbe jutása után 15 évvel jutott kezébe; az Akadémiának Döbrentei titoknok által segélyküldés iránt nyilvánított készsége későn érkezett, a mikor már életének java eltelt, munkássága gyümölcsét más irányban hozva meg. Különben is Döbrentei-nek ama nem igen gyöngéd kifejezési módja: nyilatkozzék az úr egész őszinteséggel, kívánja-e vagy nem, hogy segítségére aláírás nyitassék? ¹⁾ Körösi szerény és gyöngéd lelkére, a kihez angol nagykövetek mindig nem csak a legudvariasabbak, de rendkívüli tisztelettel voltak, s a kiknek ő — hogy függetlenségét megóvja — ajánlatait sokszor elutasította, hogy kellemes hatást nem tett, mutatja az, hogy hozzá többé nem irt.

¹⁾ *Dr. Duka* idézett műve 158. l.

Homályos kérdések Körösi életrajzában: ha *megírta-e a Hun-magyar rokonságról ígért könyvét?* S ha meg, *mi történt vele?* A honfi társaitól ajándékkal kapott, s az ajándék elveszvéen, érette adott kárpótlási összeget a *magyar tudományos intézetek számára venni szándékozott sanskrit és tibeti könyvekre fordította-e?* Mikor dr. Duka Körösi hagyatékáról első ízben jegyzéket készített, az elsőt tárgyzó kéziratot nem talált, tehát ha volt is, elveszett, nem magyar kézbe jutott; a kárpótlott küldemény viszonzásaul pedig részint dr. Malan, mint az *Asiatic Society of Bengal* egykori titkára, a Körösi által a buddhista zárdákban szerzett, 1839-ben neki emlékül adott, általa pedig 1883-ban a m. tudom. Akadémiának ajándékozott 40 kötet tibeti könyv- és kéziratgyűjtemény által ¹⁾, részint maga Körösi a m. tudós társaságnak és nagy-enyedi Collegium tanárai által erdélyi más közézelokra tett oly szép alapítványokat, hogy azokra az ajándéknál sokkal több ment el. ²⁾ Dr. Duka által *»Körösi Vasszekrényében«* talált levelekből olyasmí tűnik ki, mintha a Döbrentei és enyedi tanárok váltója általok Körösi részére 1836-ban küldött pénzekről szólna. ³⁾ E kérdés csak ama másíknak tisztázása után világosul fel: vajjon Körösinek *Keleten léte ideje alatt* hazájából három pénzküldemény indult-e el? *egyik* t. i. az erdélyi 86 arany gyűjtés 1823 előtt Cartwright angol főconsul közvetítésével? a *másik*, t. i. a Magyarországon gyűlt 142 font sterling (300 arany) 1825 után, gróf Batthyány Vincze útján? vagy — a mi hihetőbb — e kettő egyszerre küldetett, együtt teszi a 300 aranyat, egyszerre küldetvén s együtt veszett el? Ha az elküldés Európából két ízben történt is, a körülmények azt mutatják, hogy mindkettő egyszerre érkezett Ázsiába s tétetett le azon bankba, mely bukása miatt annak elvesztét okozta. A *harmadik* küldemény lenne az imént említett 1836-ki váltóküldemény. De hogy ezt Körösi küldötte az Akadémiának és enyediéknek, s a Döbrentei és két enyedi tanár névaláírása pén-

¹⁾ *Budapesti Szemle* 1884. 469., 472. ll. Meg vannak a kézirat-tárban.

Dr. Duka e helyen a 40 kötetnyi kézirat és könyv tárgyat is közli.

²⁾ *Dr. Duka* idézett műve. 128. l.

³⁾ *Dr. Duka* idézett műve. 158. l.

zek vételét, nem küldését tanúsítja, több adatból tisztán kitünik. A magyar tudom. Akadémia költségei közt ily pénzküldés sehol elé nem jő; módja sem volt még akkor rá; az Akadémia 1835. sept. gyűléséből az országgyűléshez jelentést tevén: azt nyilatkoztatta ki, hogy Körösi Csoma Sándor nem utazik a *m. tudós Társaság költségén*:¹⁾ az 1836-ki sept. 1., 8. és 10-ki igazgatósági gyűlésben a titoknak, Döbrentei Gábor az Akadémia pénztára állapotáról jelentést tevén: a 4-ik pont alatt tudatta, hogy Bölöni Farkas Sándor, székely tudós, az 1835-ben *Északamerikai Utazásáért* nyert 200 arany jutalmát az Akadémia tőkéje gyarapítására visszaajándékozta; az 5-ik pont alatt arról értesítette az Akadémiát, hogy *Körösi Csoma Sándor ázsiai székely utazó szintén 200 aranyat küldött alapítvány gyűlésén* azon összegből, melyet számára utazása előmozdítása végett hazájában gyűjtöttek s a melyet ő a nádor főherczeg közbenjárása következtében kezéhez vett;²⁾ ez adomány az 1836-ki betűrendes kimutatásba is be van iktatva³⁾; az akadémiái Évkönyv V. kötete 62. és 71. lapjain az alapítvány folyó pénzértéke az akkori pénzkelet szerint 940 forintban van fölvéve. Midőn 1842-ben haláláról az Akadémia értesült, Toldy (akkor még Schedel) Ferencz titkár melegen emlékezett meg róla, s ez adományát kitüntetőleg emelte ki érdemei közt,⁴⁾ a mi nem lett volna indokolt, ha ő az Akadémia adományát ajándékozta volna vissza.

Az enyedi főtanodának különösen Kenderesi-Csoma név alatt küldött alapítványt — 100 aranyat — s magának hazajövele esetére, vagy ha meghal, fítestvére arra legméltebb fia számára szintén külön 50 arany küldését a főtanoda ephoralis könyvébe tett eredeti bejegyzés igazolja.⁵⁾

¹⁾ *Évkönyv*, VI. köt. 50. l.

²⁾ *Évkönyv*, VI. köt. 148—149. ll.

³⁾ *Évkönyv*, VI. köt. 218. l.

⁴⁾ *Évkönyv*, VI. köt. 142. l.

⁵⁾ Ez szó szerint így van: »Clarissimus ac eruditissimus compatriota noster Alexander Csoma de Körös, nunc in India Orientali, Calcutta commorans, literis 18-a Julii 1835. ad Professores Collegii nostri exaratis, et 11. febr. 1836. ab iisdem acceptis, adjunxit centum ducatos, seu nummos aureos imperiales simplices, per Londinum et Viennam ad manus Professorum missos, ex quorum legali interursario annuatim stu-

Az eddig nyilvánosságra jött s általam fennebb elősorolt adatok azt mutatják, hogy Körösi *Ázsiában léte egész ideje* alatt csak egyszer kapott hazájából pénzt, és hogy 1835—36-ban a m. tudom. Akadémia és az enyedi tanárok nevére kiállított váltók pénzvételről, nem küldésről bizonyitnak. Körösi maga 1834-ben megjelent *Tibeti Szótára* előszavában hálával ismeri el s név szerint megemlíti mindazokat, a kik őt utazásában — az angol kormány rendszeres segélyét ide nem értve¹⁾ — bármiként s bármivel segítették. Hazájából kapott segélyről itt említés nincs. Én azon reményben, hogy a körösi ev. ref. egyházközség, a nagyenyedi ev. ref. főtanoda és az erd. ev. ref. főtanács levéltárában — bár tudtam, hogy dr. Duka alaposan utána járt — az általam találtak alapján útbaigazító, a homályt eloszlató adatokat lehetne találni: levélben kértem meg illetékes férfiakat az alapítványlevelek tartalmának s egyéb részleteknek velem szives közlésére.

Havadtői Gerő körösi lelkész úr azt válaszolta: »hogy tudása szerint Körösi Csoma Sándor közséje iskolájának közvetlenül nem tett alapítványt; de rokonainak az absolutismus idejében Angliából bizonyos pénzösszeg érkezett, s azok osztály előtt 100 osztr. ért. frtot adtak az iskolának, a mi maig 660 frtra nevedekett... Hallomása szerint ugyanakkor a nagy-enyedi ev. ref. főtanodának és a kézdi-vásárhelyi székely katonai nevelő-intézetnek is érkezett alapítványul egy — előtte ismeretlen — összeg. A körösi iskolai alapítványról bizonyítékok nincsenek, tün — ugymond a tisztelt lelkész úr — azok nem is adattak ez egyszerű nép kezébe.«...²⁾

diotus unus, diligentia et morum probitate conspicuus aleretur... Centum ducati elocati sunt apud D. A. Toth.

»NB. Summam quinquaginta aureorum, praeter Centum superius dictos, pro se in Aerario Collegii ad reditum reservari voluit, sic se enunciavit: »in casu mortis meae, ut dignissimo liberorum fratris mei tradantur, volo.«

Dr. *Kovács Ödön* nagy-enyedi tanár úr 1887. jun. 4-ki *eredeti leveléből*.

¹⁾ Az angol segélyt elszorolja *Prinsep* egy 1833. jan. 5. *Mac Naughten*, indiai főkormányzóhoz írt levelében.

Dr. *Duka* műve 113. l.

²⁾ *Körös*, 1887. május 18. kelt *eredeti level.*

Török István, kolozsvári ev. ref. főtanodai igazgató tanár úr azt válaszolta: »hogy a főtanács jegyzőkönyveiben az 1825—1843. év közötti időről csak rövid és hézagos bejegyzéseket talált; de levelet vagy hivatalos végzést és határozatot nem; az 1836-ban az erdélyi főhadvezérségnek a kézdi-vásárhelyi katonai nevelő-intézet részére állítólag Körösi által tett alapítvány iránti tudakozódására a főtanács a nagy-enyedi főtanodai előjáráságtól kért felvilágosítást, de hogy felelt volna, a j.-könyvekből ki nem tűnik; Körösi Gábor a keleti utazó testvére 50 arany iránti kérése tárgyában csak a kir. kormányzékhez intézett főtanács felirat van meg, leirat nincs; laz absolutismus idejében állítólag Angliából érkezett küldemény nyomára nem talált.«¹⁾

Dr. Kovács Ödön nagy-enyedi ev. ref. tanár úr tudakozó evelemre azt írta: »hogy Körösi Csoma Sándor felől a mit nálók és Körösön megtudni lehetett, ő dr. Dukával közölte, s a jeles tudós bírálólag összevetve azokat más helyről is szerzett adataival, már felhasználta, valódi tudóshoz illő oly alapos kritikával, a mit megczáfolni nem könnyű.«...²⁾ A mit a tisztelt tudós tanár úr velem közölni szives volt, fennebb felhasználtam, s itt még csak annyit jegyzek meg, hogy — a mint látható — célom nem czáfolat, de megerősítése dr. Duka álláspontjának, s jeles művének úgy, mint a nagy-névű utazó dicsőségének az ő figyelmét kikerült hazai források adataival teljesebbé tétele. A tanár úr velem közölt nagybecsű adata szerint: Körösi Cs. Sándor Kelet-Indiában Calcuttában tartózkodása alatt 1835. júl. 18. az enyedi tanárokhöz írt s azok által 1836. febr. 11. vett leveléhez csatolva 100 császári birodalmi egyszerű aranyat küldött Londonon és Bécsen át az említett tanárok kezébe, melynek törvényes kamatából évenként egy szorgalma és jó erkölce által kitünő tanuló tápláltassék. Ez összeg Tóth A.-nak adatott kölcsön.«... A 100 aranyon kívül 50 aranyat — írja utójegyzetben az alapító — haza jövele esetére a maga számára a főtanoda pénztárában rendelt megtartatni, úgy intézkedvén

¹⁾ *Kolozsvár*, 1887. jún. 2. irt eredeti levél.

²⁾ *Nagy-Enyed*, 1887. jún. 4. irt ered. levél.

róla, hogy halála esetében öcsese arra legérdemesebb fiának adassék át...¹⁾

A két első levél egészen biztos tájékozást semmiben sem nyújt; a harmadik bizonyítja: 1. azt, hogy a Körösi hagyatékában talált 1836-ki váltók nem általa kapott, de adott pénzekről szólnak. Ugyanis a nagy-enyedi tanárok épen egy nappal később, t. i. febr. 11.²⁾ ismerik el, hogy ők tanodájoknak ösztöndíjúl Keleten utazó honfitársuk, Körösi által küldött 100 aranyat vettek kézhez, 50 aranyat az adományozó részére, esetleg testvére gyermekére szállólag; 2. hogy a Csorja Ferencz és Péterfy által átvett 450 arany nem mind a főtanodának volt küldve, hanem a mondott czélokön kívül másokra is; 3. alig lehetséges, hogy a nagy-enyedi tanárok akkora összeg pénzt gyűjthettek volna össze, úgy, hogy arról a lapokban semmi szó, a hivatalos tárgyalásokban sehol megemlékezés ne legyen, s hogy ugyan ama váltók, ugyanazon időben keltezve 450 aranynak Ázsiába ki- s onnan visszaküldéséről is bizonyítsanak. Az ellenben a váltók természetéből következik, s ily eljárás Körösi ismeretes önzetlen s kevés igényű jellemével egészen összhangzásban van, hogy a mint ő az indiai kormánytól megkapta a hazájában számára gyűjtött, elveszett és sok év mulva kárpótolt összeget, azt azonnal alapítványul különböző jótékony czélokra hazájába visszaküldötte, nemzete mivelődési ügyeire áldozta, nem akarván adósa maradni azon esetre, ha tán a sors nem engedné, hogy érette való halálját szellemi munkával fizesse meg.

Homály van tehát még ezek után is *Körösi pénzküldeményének úgy mennyisége, mint rendeltetése s az alapítványban részesülők kezeibe mikor s miképen jutása iránt.*

Prinsep titkár 1835. decz. 1. Mac Naughten indiai angol főkormányzóhoz írt levelében egész általánosságban azt írja: »hogy — a mint már fennebb említve volt — a Körösinek a kormány által utalványozott hátralék fizetését és a kárpótolt összeget legnagyobb részben az ő egyenes kívánságára ő küldötte el hazájába *rokonainak* (helyesebben a nagy-enyedi ev.

¹⁾ A fennidézett eredeti levél.

²⁾ Lásd s vessd össze dr. Duka műve 158. lapja 8-ik pontjával.

ref. főtanoda tanárainak) és a magyar tudós Társaságnak,¹⁾ dr. Duka többször idézett adatni szerint az Akadémiának 200 aranyat, az enyedi tanároknak 450-et,²⁾ a miből csak egy rokona, t. i. Gábor testvére kapott 50-t, a mit az általam az orsz. levélt. erdélyi osztályában feltalált hivatalos adatok tesznek kétségtelenné. Körösinek t. i. 1842. febr. 11. történt halála után testvére, Gábor, székely határőr katoná a nagy-enyedi főtanoda igazgatóságához azon kérést intézte: hogy azon 50 drb cs. aranyat, melyet testvére, halála esetére, az ő vagy legjobb reményű gyermeke számára tett volt le a főtanoda pénztárába, miután a halál bekövetkezett, adatnék ki neki. Az igazgatóság, mielőtt a kérést teljesítné, megkérte az egyházi főtanácsot, járna végére: nem tett-e az elhalt végrendeletet mind esetleges más hagyatékáról, mind az 50 aranyról? Az e kérést a kir. kormánysszékhez, az aug. 11. a felséghez terjesztette fel kérve az ügynek a külügyminisztérium útján kinyomoztatását s az eredménynek a főtanácsossal tudatás végett vele közöltetését.³⁾ Az erdélyi udvari kancellária a felség nevében br. Neumann londoni osztrák cs. követ útján, Swinhoe lovag, kelet-indiai angol társasági, Turton hagyatéki igazgatótól, s Torrens lovag- és titkártól kapott hivatalos tudósítások alapján — ezeknek másolatban közlése mellett — 1844. febr. 15. az ügy következő állását írta meg a kir. kormánysszéknek: 1. »A Körösi-féle hagyatéki tömeg 1843. jun. 8. volt 3000 ezüst rupia⁴⁾, 5 száztóli kamatot adó angol in-

¹⁾ Dr. Duka műve 128. l.

²⁾ Dr. Duka műve 158—159. ll.

³⁾ Orsz. levélt. erd. oszt. 1843. 8314. sz.

⁴⁾ Dr. Duka szerint e hagyaték Körösi halálakor volt: 300 rupiára menő bankjegy, melyekről halála előtt említést tett, egy értékpapír 5000 rupiányi kormányi költségről, miket 1842. febr. 9-ki levele szerint az ázsiai társulatnak akart hagyni, készpénze 224 rupiára ment, s 26 darab arany találatott évében. Ez összegekből huzták le temetési költségét s szolgálja hátra levő bérét, a többit kormányi őrizet alá vették. Dr. Duka műve, 145. l.

Ugyan szerinte 1843. jun. 8. a vagyontömeg volt:

Értékpapirokban	Sikka rupia.....	3000
	Közönséges rupia.....	2000
	Készpénz.....	21
	Hollandiai arany.....	26 darab.

Dr. Duka műve, 156. l.

diai társasági állami utalványban 2000 rupia, továbbá 21—13—5 ezüst rupia (azaz ily értékű rupia darabok), 26 hollandiai arany s néhány tibeti nyelvű kézirat, melyek a nevezett tömeggondnoknak és társulati igazgatónak a végre adattak át, hogy e hagyaték a meghalt törvényes utódainak — ha követelik — küldessék el. 2. Hogy Körösi Cs. Sándor, a mint 1842. febr. 9. Torrens Henrik úrhoz, az angol indiai társaság titkárához intézett levelében — közép-ázsiai útjában törtéendő halála esetére — mind az érintett állami utalványokat, mind valamennyi könyvét s egyéb javait a mondott társulatnak hagyományozta. 3. A említett titkár ezen levél alapján a hagyaték-tömeget a hagyományos (*legatarius*) társulat részére neki kiadatni kérte. 4. Az illető hagyatéki tömeggondnok a legfőbb törvényszék által oda utasított, hogy a meghaltnak tiszta tartozásait a hagyatéki tömeg erejéig törlessze... Minthogy az előadottak szerint az erdélyi kir. kormánysszék 1843. évi aug. 11-ki jelentésében, említett Körösi Cs. Sándor által az ev. reformáltak nagy-enyedi főtanodájához a korábbi években átküldött 50 aranyról általa semmi végrendelet vagy más intézkedés nem tétetett, az erd. udvari kancellaria megírta a kir. kormánysszéknek, hogy semmi akadály nincs arra nézve, hogy a szóban levő 50 arany az ő korábbi rendelkezése szerint öcsésének átadassék, a mit az, e szerinti eljárás végett az ev. ref. főtanácsnak megirt...¹⁾

E hivatalos közlemény, s dr. Kovács Ödön tanár ur fennebbi jegyzőkönyvi kivonatával összevetve, kettőt tesz bizonyossá: *egyik*, hogy a dr. Duka által br. Orbán Balázs könyvéből vett²⁾ azon közlés, hogy Körösi Prinsep titkár által 200 drb aranyat küldött a m. tudós Társaságnak, 140 drbot a nagy-enyedi Collegiumnak, 100-at a kézdi-vásárhelyi katonai nevelő-intézetnek, 100-at a körösi közönségnek, 100-at testvérének — föltéve, hogy hiteles adatokon alapul — más időbeli küldeményről és egyenkint megjelölt alapítványokról szól, melyeknek iratai maig nem ismeretesek, legalább közzétéve nincsenek; a *másik* az, hogy a nagy-enyedi főtanoda tanáraihoz Kenderesi-Csoma-alapítványul 1836-ban küldött összeg

¹⁾ Orsz. levélt. erd. oszt. 1844. 5261. sz.

²⁾ Székelyföld Leírása. III. köt. 156. l.

nem 140, de 450 arany volt, melyből 100 arany a főtanoda egy tanulójának, 50 testvéreinek volt rendelve, utóbbi ki is fizettetett. Lehetséges, hogy a br. Orbán B. által állított és dr. Duka által művébe fölvetett többi alapítványt is később a Collegium szolgáltatta ki a hozzá küldött 450 aranyból, mert azok összege ezzel csaknem egyező; de én teljesen hiteles adatot csak a kézdi-vásárhelyi székely katonai nevelő-intézet 100 arany alapítványáról találtam. Az erdélyi katonai főhadvezérség t. i. 1836-ban a nagy-szebeni hírlapokból értesülvén: »hogy a nemzete eredetének a keleti országokban már 20 év óta nyomozásáról híres Körösi Cs. Sándor a kézdi-vásárhelyi székely katonai intézetnek ösztöndíj-alapítás végett pénzt ajándékozott, kérte a kir. kormányzékot, adjon felvilágosítást, mennyiben lehet hinni e hírnek?« Ez azon évi márcz. 19. áttette a megtaláló iratot az ev. ref. egyházi főtanácshoz azon meghagyással, hogy a nagy-enyedi főtanoda előljáróságát meghallgatván, az eredményről tegyen tudósítást, hogy az a főhadvezérséget róla értesíthesse.¹⁾ A főtanács — a levéltári előjegyzések szerint — nem tett jelentést; de az absolutismus idejébeli hivatalos iratokból nyomára akadtam annak, hogy az alapítvány létezett, csak keletkezése ideje s módja nem volt megállapítható. Megszüntettetvén 1850-ben a székely határőrségi intézmény, megszűntek mind a három székely határőrség területén volt katonai nevelőintézetek is. Az ezredek tisztí telkeit, házaikat, az iskolákat, azok ingó és ingatlan javait, tanítói lakásokat és alapítványokat az illető vallásfelekezetek nevében főtanácsaik, a r. katolikusokét a püspök azon okból, mert az ő híveik földén lévén s a határőrség felállításakor általok adatván, nekik hozzá tulajdonosi joguk van, a császári kormánytól visszakövetelték s meg is nyerték. Mikor a kézdi-vásárhelyi székely nemzeti katonanevelő intézetnek — melynek egyedül voltak magán alapítványai — számbavétettek a javai, az alapítványokról készült hivatalos kimutatás 2-ik pontjába ez volt írva: »Körösi Csoma Sándor, tibeti útazó székely 100 arany alapítványa (Obligatióban) 447 frt folyó értékben.«²⁾ Kétségtelen tehát, hogy az erd.

¹⁾ Orsz. levélt. erd. oszt. 1838. 2719. sz.

²⁾ Orsz. levélt. erd. oszt. 1881. május 26-ki 2728. es. kir. hadügy-

főhadvezérségnek ez alapítvány iránt a kir. kormányzékhoz 1836. történt átírása alapos volt, s a tény való, bár a hitelesítő adat maig nem ismeretes. Az erdélyi főhadvezérség 1858. május 16. tudatta a cs. kir. helytartósággal, hogy a cs. kir. legfőbb hadvezérllet beleegyezett a Körösi Csoma-alapítványnak a sepsi-szentgyörgyi ev. ref. elemi iskola javára az ev. ref. főtanács rendelkezése alá bocsátásába; 1859. aug. 1. a főtanács kérte ez alapítvány, valamint más alapok átadását is, minek következtében a bécsi *Egyetemes Letéti Igazgatóság* (Universal Depositen-Administration) azon évi jun. 25. leküldötte az erdélyi főhadvezérséghez a kézdi-vásárhelyi felosztott katonai nevelő-intézet alapítványait 5% sorsolási kötvényben (Verlosungs-Obligation), melyek együtt 2978 frtról szóltak, kötvényben, s készpénzben 863 frt 62 kr tettek, a miben benne volt a Körösi-alapítvány is kamataival együtt, mely azt az ev. ref. főtanácsnak küldötte meg, ez az átvételt 1860. jul. 16. írásban ismerte el.¹⁾

Meg lévén tényleg szünve az intézet már 1848–49-ben: az alapítványokkal csak az a szabályellenesség történt, hogy a kamat — tanulók hiányában — nem adatott ki, s nem csatoltatott a tőkéhez, de közszéllu rendeltetésök megóvása végett letéteményben tartattak s mihelyt az illetékes egyházi főhatóság kiadásukat kérte, az megtörtént.

A Körös közönségének tett 100 arany alapítványról az orsz. levéltárban semmi adat nincs. A fennebbiek összevetése engem azon véleményre bír, hogy br. Orbán Balázs adatai a számokban tévesek... Ő azt is írja: »hogy az absolutismus idejében Körösi utódai Angliából tetemes összeget kaptak, a mit egy tisztelője még életében gyűjtött számára, de a mit ő nem fogadott el, tehát az bankba tette, s meghalván most ő is, özvegye azt leküldötte, a miben közvetítő egy, a kovásznai járáshivatalnál szolgált es. tisztviselő volt.«²⁾ Én ez újabb öröklésnek az erdélyi levéltárakban a legalaposabb kutatás

miniszteri, 16,458. 1853: évi es. kir. helytartósági és 6585. 1861. évi kir. kormányzékai sz.

¹⁾ Orsz. levélt. erd. oszt. 1858. 11,025.; 1859. 14,831.; 17,533. 1860. 14,325. sz.

²⁾ Székelyföld Leírása. III. köt. 158. l.

után is semmi nyomára nem találtam. A Körösről, Nagy-Enyedről, Kolozsvárról kapott s fennismertetett magán tudósításokban is semmi felvilágosítás nincs. Hihető, magán úton történt, s az akkori kormány érintett tisztviselője is csak mint magán egyén járhatott közvetítőleg közbe. Én kételyemet kifejezni kötelességnek tartom, ha eloszlatják, szívesen veszem.

E kételyt, valamint ez igénytelen kiegészítések után is fennmaradó némely kétséget ezutáni kutatóknak kell eloszlatni, s Körösinek, e világhírű nagy magyar utazónak érdekes életiratát ekképen teljessé tenni: a minek adatai hihetőleg a nagyenyedi ev. ref. főtanoda vagy a kolozsvári ev. ref. egyházi főtanács levéltárában lappanganak, s e hazafias kötelesség elvégezésére legilletékesebb valamelyik ott élő tudósunk.

Részre nem hajló igazságérzettel fontolva meg: ha elérte-e Körösi Cs. Sándor ifjúságában kitűzött s egész életén át szem elől nem tévesztett életcélját? az eddig napfényre jött adatok alapján azt kell kimondanunk: nem. S hogy miért nem, bármily fájdalmas legyen, be kell vallanunk: azért, mert hazája és nemzete által idejében nem segítve, hogy étielen el ne veszszen — mert ama roppant távolból, a meddig már Keleten elment, a visszatérés lehetetlen volt — kénytelen volt angol szolgálatba lépni, s ez ama céljától őt eltérítette. Ha Körösi az 1821-ik évtől 1842-ig terjedő 21 év alatt a magyar királytól és kormánytól segítve, főfigyelmét a magyar nemzet eredete kutatására szentelhette volna, kétségen kívül nagyobb eredményhez jut vala. Így úttörő nagy munkájával, egy iránta páratlan nagylelkűséget tanúsító idegen nemzet irodalmának s az egyetemes tudományügynek tett örökbeesü szolgálatot, irántunk mindenütt, a hol járt, szeretetreméltó személyiséggel rokonszenvet keltve. Sajnálunk azt, hogy e fél emberélet s roppant tudományos készültség gyümölcsét nem nekünk termette, természetes dolog és nemzetünk érdekében állhat, de hibáztatnunk e balsorsért mást, mint magunkat, nem lehet, Körösit legkevésbé sem.

A mi a század első felében Körösi Cs. Sándorral, az történt a most folyó másodikban egy másik földijével, Bálint Gáborral: idegen népek közt bujdosik, azoknál keresve ke-

nyerét, s féltő, idegen földben fognak egykor nyugodni fáradt teste hamvai. Sorsuk feltűnő hasonlóságokat mutat. Bálint szintén Háromszék kézdi alszékéből való határőr fia. Nemzetségekől már 1635. I. Rákóczi Gy. alatt kettő volt mint gyalog Lustra-könyvbe írva: Bálint István fia Demeter, és Bálint György, Mihály. 1764. e nemzetség is határőrségre kényszerített, s 1848—49-ig fegyverrel szolgálta a hazát. Mindkettőt a magyar nemzet eredete kinyomozásának eszméje bővelte el. Körösi az angol nemzet kormányának, Bálint részint Fogarasi János m. tud. akad. r. tagnak, részint az Akadémiának, illetőleg a magyar államnak segélyével utazott. Körösi anyanyelvével együtt 17 nyelvet értett, némelyikben a tökély igen magas fokát érte el.¹⁾ Bálint már mint negyedéves jogász birta a latin, német, francia, angol, olasz nyelveket, különösen jártas volt a török, tatár, perzsa, arab, mongol és orosz nyelvekben, később elsajátította a zsidó, görög, főleg pedig a mongol, mandzsu és tatár és kín nyelvet, tehát az anyaival együtt szintén 17 nyelvet tudott²⁾, a mongol, mandzsu és tatár nyelvet — Vámbéry ítélete szerint — úgy tudja, mint a ma élő magyar nyelvészek közül senki sem. Körösi tudományos szenvedélyét híven rajzolják: életirója és ez igénytelen sorok. Bálint — a mint Vámbéry az ő kiküldetése iránt tett indítványában írta — teljesen át volt hatva utazása kitűzött céljától, s testestül-lelkestül buzgolkodni fog, hogy a benne helyezett bizalomnak megfeleljen.³⁾ Bálint lelkesedését útja iránt bizonyítja Fogarasi János akad. rendes tagnak 1868. decz. 21. az osztályülésben: »*Mongol nyelvtanulmányok*« című értekezése alkalmával tett indítványa, melyben a *mongol-magyar nyelv rokonsága kinyomozására* egy ifjúnak kiküldését javalta, arra négy évig 100—100 aranyat ajánlt fel, melyre később Bálint Gábor jelöltetett ki. Midőn 1879-ben Fogarasi meghalt, Tóth Lőrincz r. tag emlékezésében nagy érdemül tulajdonította az indítványt, a nemeslelkűleg tett ajánlatot, és azt, hogy *Bálint Gábot*, mint a célra legalkalma-

¹⁾ Dr. Duka műve, 161. l.

²⁾ Vámbéry indítványa és indokolása Bálint kiküldetése iránt. M. tud. Akad. *Értesítője* 1870. decz. 5. 317. jkönyvi számon alatt.

³⁾ Ugyan Vámbéry indokolása az osztályülésben.

sabbat *felfedezte*.¹⁾ Bálint erős ismeretvágya kitűnik pártfogójához írt leveleiből. Ilyen volt 1871. sept. 2. *Köszönés*-ben kelt tudósítása s első nyelvészeti értekezése, melynek tárgya volt: »Mi a magyar birtokos eseti *é* s vele összefüggőleg az *enyim, tied* stb. s ugyanekkor az Akadémiához tett jelentése.²⁾ Levelében érdekesen írja le tanulni igyekvését, ismeretségeit s egyszerű életmódját. »Későn ír — úgymond — mert távoli lakást kerestem a várostól, költségkimélesséért, hová három hétben csak egyszer megy be; szűkőn él, mint élt ott-hon is, napjában egyszer eszik levést és sült húst. Ez Kelet felé többbe kerül, mint Pesten négyféle. De mit csináljon? a közönséges ottani étel teljesen ehetetlen rá nézve. Írja, hogy a keresztény tatárok központi iskolája tőle 3-ik épület, házi-asszonya udvarnokja is tatár; két hónap alatt jobban megtanult tatárul, mint oroszul. Ismeretségei: a tatár iskola felügyelője, úgyszintén a csuvasz iskoláé, egy mongol-khálmyk nyelvtanár, egy tatár pap családja s egy cseremisiz és csuvasz falusi tanító. A tatár iskolában minden nap megfordul, beszélget a fiúkkal és lányokkal s az oda szálló falusi tatárokkal. Az oroszszal oroszul, habár még hibásan, a tatárral s kíséreléssel tatárul társalog. Szeretné a magyar nemzettel tudatni — így végzi jelentését — hogy a stipendiumokat nem az arab, persa és görög nyelvet tanuló ifjakkal kellene adni, hanem a sinai nyelv megtanulóinak, s esetleg egy sinai útra; mert nagyon valószínű, hogy a roppant nagy birodalomban igen sokféle nép írja saját nyelvét sinai jegyekkel s így sinainak tartják őket, holott más fajúak. Négy év elég lenne megtanulására. Ő nem fog hozzá, mert a míg azt is tanulja, a miket tud, addig elfeledi.³⁾ Érdekes Astrachánból írt 1871. decz. 28-ki levele, melyben *Madsar* vár romjairól s a székelyek közt divatozó *komé* szónak az ottani nép nyelvében is fenlétéről tesz tudósítást; úgyszintén 1872. febr. 14. ismét *Astrachán*-ból írt levele és tudósítása, melynek tárgya volt: »*Nyelvtani adatok és tények*.« Ebben leír egy órad (kalmuk) fi- és lány-

¹⁾ M. tud. Akad. *Értekezések a társadalmi tud. köréből*. V. köt. 1880. 60. l.

²⁾ M. tud. Akad. *Értekezések*. 1871. V. évfolyam 243., 244., 245. ll.

³⁾ M. tud. Akad. *Értekezések*. 1871. V. évfolyam 243–244. ll.

ünnepet: hogy öltöznek, vendégeskednek, egymást mivel kínálhatták, s a fiúk a lányoknak mivel kedveskedtek, hogyan táncoltak stb. Egy finevelő-intézet igazgatója a Kaukázus földabroszán megmutatta neki az *avarok által lakott földet*, azt mondta, oda könnyebb eljutni, mint *Madsari város* romjaihoz s ott céljára tán többet is tudna meg. »Nagy kedve lenne — írja Bálint — megnézni az avarokat, mielőtt északra menne, de a pénz nem igen engedi. Őt Szent-Pétervárról egy *komé* nyelvet jól értő hivatalnok és egy mongolországi pap (gelen) érdeklí különösen. Aprilisig készen lesz tanulmányai-val s akkor mehetne a Kaukázusba...¹⁾ Azon évi jun. 17. Szent-Pétervárról írott levelében számítást tesz: mennyi idő kellene s mily összeg pénz, hogy sinai Mongolországba mehessen? 800 rubelt látna — úgymond — egyszerre rendelkezése alá bocsátandónak — a mihez még 400-at véletlenül számítani kell — az időt célja elérése határozni meg. E levelében Bálint az *avarok nyelvéből* hosszú sort közöl, magyar nevéket is adva, a létező kapcsolatra rá mutatva. Az avarok ős hazájának látása iránt élénk vágyát fejezi ki, s érdekesen fejtegeti a magyar nyelvnek a mongollal való nagyobb rokonságát, mint a minő a finnel és török-tatárral való rokonság. A mongol népről és multjáról elmondja nézetét. Midőn egy északi mongollal találkozott — úgymond — az beszélt északi mongol, ő nyugati vagy khálmyk nyelven s teljesen értették egymást. Ez úri ember egész elragadtatással kiáltott fel az oroszok előtt, hogy a Bálint szemé mozgásában a mongol jelleg megvan, noha a székely európaiasabb külsővel bír, mint például az alföldi tiszta magyar ember. Bálint szerint, ha nyelvünk rokonsága a mongollal ki lesz mutatva, a hun-kérdés meg lesz fejtve. E célból össze kell hasonlítaniunk — úgymond — a mongolságot nem csak a mi nyelvünkkel, de az ugorsággal is. Minél tovább tanulmányozza a mongol nyelvet, annál erősebb meggyőződése, hogy a magyar nyelv sem jelenleg, sem alapjában nem az, a minek némelyek hiszik. Alig várja, hogy a mi typicus nyelvünket, a vogult a mongolság szemüvegén keresztül vizsgálat alá vehesse.²⁾ —

¹⁾ M. Tud. Akad. *Értekezések*. VI. évfolyam 1872. 106. l.

²⁾ *Értekezések*, VI. évfolyam 1872. 206., 208–209. ll.

Az ő teendője — írja Bálint — a mongol nyelv tovább tanulmányozása és az ugarsággal az életben megismerkedés. Viszszatérte után a khalmyk nyelvet kell megismertetnie mint nyelvet. Rá a mongolországi út helyett egyéb vár: bebizonyítani azt, hogy a magyarban levő mongol rokonság nem a kín beolvadás folytán eléállott tatárság, a mint némely nyelvész egész meggyőződéssel hirdeti. Egészségi állapota nem biztatja a siberiai út orosz módon való megtételére, fél, hogy az 1200 vagy több rubelnyi összeget s eddigi működése gyümölcsét is kockáztatják... Tudja, hogy ez fájóan érinti pártfogóját, a kié ez utazás eszméje s már is annyit áldozott és még többet áldozni kész megvalósításáért, de ő többre képesnek magát nem érzi s nem akarja az évi legalább is 1200 rubelt elveszvegetve látni. A magyar közönség különben is csak úgy lenne megelégedve, ha utazása eredményeül oly népet mutathatna fel, melyet maga szerint képzelt. Ez pedig nem létezik sehol. Senki nem tudja magát visszagondolni az Árpáddal bejött magyarok életviszonyaiba; de ő nagyon sok hasonlatosságot lát a khalmyknak ragaszkodásában az astracháni pusztasághoz s a magyaréban az Alföld térségeihez. Atyha nevű falu maig megtartotta azon temetkezési szokást, melyet ő részben a khalmyknál látott.*¹⁾

Fogarasiban Bálint e mentegetőzése még élénkebbé tette a vágyát, hogy ő Mongolországba utazzék, levelet írt neki, buzdítva őt, utazási költsége egy részét megajánlva, az Akadémiától is hasonlót eszközölt ki, s őt törekvése sikereiről értesítvén, hathatósan kérte az útnak megtételére. Bálint jul. 16-ki válaszában írta: »hogy minden jóval biztató levélét vette, közölvén ott járt tudós utazókkal, azok úgy nyilatkoztak, hogy Mongolországba csak a siberiai úton juthatni el, s erre legkevesebb három hónap kell, és társaság vagy őrizet, egyes ember nem mehet. Olvasta egy orosz tudós utazását a ki Vámbéry közép-ázsiai útját szintén megtette, s még egy másikét is. Ezeknek bár ajánló levelek volt, két kozákot kellett Siberiából kérniök, szállást sehol nem adtak, sátraikat saját tevéiken magokkal vitték, ételt lövészi ügyességökkel szerez-

¹⁾ *Értekezések*, VI. évfolyam 1872. 206., 208—209. H.

tek. Lerch orientalista és ethnographus szerint, a ki oda akar utazni, testi erő, lövészi ügyesség, pénz bőven és társak mulhatatlanul szükségesek. Neki egészségi állapota sem ajánlja ez utat. Kérte pártfogóját, hogy az egészsége gyógyítására szánt összeget tartsa meg *bolgár-tatár és khalmyk népnyelvi gyűjteménye kiadására*, melyet nagyobb nyilvánosság végett németül szándékszik kiadni — ha az Akadémia megengedi. Igen sajnálja — így végzi levelét — hogy a mongolországi utat másokra kell hagynia; mert ha a nemzet vagy tudományos Akadémia akarná az utaztatást, úgy legalább kettőt kellend küldeni, és ha lehetséges, az orosz földrajzi társaság küldötteivel együttesen.*...¹⁾

Pártfogója újabb levelében új ostrom alá vette Bálintot s ellenállhatatlanul kérte őt ez utazás megtételére, mitől ő a nemzetre nézve oly sokat vár. Bálint sept. 5-ki válaszában tudatta, hogy meggondolkodott, egészsége javult, elhatározta, hogy elmegy, hogy saját szemével lássa a mongolokat. Sokaktól tudakozódva a téli utazást választotta, mert akkor legkönnyebb szánon menni át Sibiérián, a mi nem ráz mint a postaszekér, mert ennél borzasztóbb s a mi az egészséget jobban elpusztítsa, nincs. A téli utazás főnehézsége a 35 fokú hideg, de hiszi, hogy azt kiállja, ha Szt. Péterváron 20 fokúhoz szoktatja magát. Indulása idejét 1873. febr. közepére tűzte ki, hogy tavasz közepére Urghába érkezzen, a hol tartózkodási helye lesz, mely a mongolság gyűlhelye, a hol a nyelv mivoltát kitudhatja. Egész útja egy évbe telnék. De fődolog a pénz, ettől fél ő igen nagyon. Mert eddig is összehuzódása káros volt egészségére s működésére... Itt egész útjáról előleges költségszámítást ír le, s egyedül az utazást 1100 rubelre teszi, az ott tartózkodást 5—600-ra, ezen kívül jó meleg ruhára, fegyverre, néhány font kétszer sültre, húskivonatra, jó magyar paprikára, egy kemény bőröndre ismét számítani kell valamit, úgy nyelvénygyűjtésre is, a mi Kazanban és Astrachánban is tetemes pénzébe került. A szükséges összeget elindulása előtt kézhez kell kapnia — úgymond — hogy a fiókbankban útalványt vehessen. Ha a tisztelt tudom. Akadémia vagy a kormány kiegészíti a

¹⁾ *Értekezések*, VI. évf. 1872. 210—211. H.

pártfogója által nagylelkien adott összeget a fenn elősorolt mennyiségig — a terv kivihető lesz... A mi munkásságomat illeti: én jelenleg — így zárja be levelét — a finn nyelveket tanulmányozom, név szerint a tulajdonképi finnre adtam magam néhány hét óta, s úgy hiszem, még néhány heti olvasás és beszélgetés után finn atyánkfiait Helsingforsban finn nyelven üdvözölhetem.¹⁾

Pártfogója boldog volt Bálint elhatározását olvasva, s az oktob. 7-ki osztályülést írásban értesítvén róla, tudatta, hogy e célra két évi segélyösszegének egyszerre elküldése szükséges. »Tekintve — úgymond Fogarasi — hogy Bálint alig egy évi Oroszországban léte alatt az illető tudományköri figyelmét magára vonta, úgy, hogy egy orosz tudós itt Pesten levén, róla igen kedvezőleg nyilatkozott, Europaeus híres tudós pedig az ő ismeretségét ohajtja; tekintve, hogy, ha ez alkalmat elszalasztjuk, vajjon lesz e Magyarországnak egyhamar módja ily készütségű hazánkfiait, minő Bálint Gábor, ki az európai művelt nyelveken kívül az orosz, bolgár-tatár, khalmyk, mongol nyelveket nem csak beszéli, hanem közvetlen tapasztalatnál fogva magoktól az illető népektől sajátította el, ki a finn és ugor nyelveket is tanulmányozás tárgyává tette és szintén a nép kiejtése után elsajátítani igyekszik, ily aránylag kevés áldozattal a sinai birodalombeli mongolokhoz útaztatni, mint a tudományos külföld általános nézete szerint a hunnok legközelebbi ivadékaikhoz, kiknél — a mint Europaeus írja — magyar tudományos utazó még nem járt: szerény indítványa s ennek előmozdítása végett újabb ajánlata az: ő egy évi 400 rubelnyi ajánlatát, két éviben, tehát 800 rubelben, körülbelül ugyanannyi tallérokban letenni kész, kérje meg tehát az osztály az Akadémia igazgatóságát, hogy ez összeget az is ez időben engedélyezze.« Az osztály előleges értekezletre adta ki az indítványt, mely azt oktob. 17. méltánylással fogadta s az igazgató tanácsot megkérni határozta, hogy az a cultusminisztériumnál járjon közbe az iránt, hogy a tudományos útazásokra és ösztöndíjakra számt országos alaptól az Akadémiát illető 800 rubelt szintén előlegezze.

¹⁾ *Értekezések*, VI. évf. 1872. 213—214. H.

Az igazgató tanács az osztálynak ez előterjesztését a tudomány érdekében pártolandónak nyilvánította s a nevezett minisztériumnak megírta, hogy a midőn az Akadémia 1870-ben br. Eöt-vös József alatt a keleti útaztatást elhatározta, ezt csak a miniszter azon biztosítására tehetta, hogy az úti költségek az Akadémiát illető fele részét a cultusminisztérium viselni fogja.

Mig e tárgyalás folyt, Bálint 1872. oktob. 29. és decz. 20-án két levelet írt pártfogójához. Az elsőben készülődését tudatta nagy útjára, s hogy pártfogóul megnyerte Pomutz észak-amerikai consult, a ki egy talpig becsületes magyar, s az oroszok becsülését nagy mértékben bírja. Ez útlevél, előfogat, útazási engedély s az urghai orosz consulhoz ajánló levél iránti gondoskodásról biztosította. Magáról csak annyit ír, hogy nyelvtani gyűjteménye s apránként összevásárolt könyvei meglehetősen csomagot tesznek, azokat biztos helyen hagyja. Mikor e sorokat írta, érkezett hozzá Europaeus úr s egyéb szóváltás közt kérdezte: mi a véleménye azon nyelvnyagról, a mi a magyarban és mongolban közös? Még nem állította meg — válaszolá — s addig nem is teheti, mig a mongol nép nyelvét annak hazájában, saját ajakáról teljesen meg nem tanulta. *Második levelében* megírta: hogy a kívánt okiratokat megkapta decz. 19-én, mint a m. tudom. Akadémia kiküldöttje. Az első nyílt levél, s a védelemről szól, 2-ik az előfogati, hogy a rendes postadíjért adjanak lovakat, 3-dik lepecsételt levél a kazáni kormányzóhoz, 4-ik szintén zárt levél az irkutzki kormányzóhoz, az 5-ik is zártlevél a batárszéli kormánybiztoshoz Kjukhtába, a 6-ik zártlevél Sismarow urghai consulhoz. Már csak a pénzt várja, a minek 1873. január végéig ott kell lenni. Kilátása van, hogy egy angol híres utazóval Kjukhtáig együtt mehet. Jelenleg a mandzsu nyelvvvel foglalkozik, nehezen megy, mert a létező könyvek hiányosak, s a tanítók-tól sem sokat tanulhat, mert az európai hangtant nem ismerik, az orosz nyelv hangtana szerint ejtik ki a szokat stb. Vitatkozni most még nem akar — úgymond — csak arra kéri pártfogóját, hogy minden lehető tájszokat hasonlítson össze a mongol-mandzsuval, hogy visszatértekor legyen mit közöljön a nyelvészekkel, kik a magyar és mongol nyelv közt semmi összefüggést nem akarnak látni. Mostanság az a nézet van elterjedve,

hogy a magyarság főrésze finn-ugor, az uralkodó elem azonban török fajú volt. Hogy a finnség és törökség tulajdonkép minő fajú hát, azt nem mondják, nem is tudják: a török-tatár nyelvet távolinak állítják a mongoltól, ezt a tunguz-mandzsutól. Ő pedig e három osztály közt szorosabb összefüggést lát, mint a magyar s finn-ugor nyelv között. Össze kell állitanunk e három osztályban (török, magyar, tunguz) található nyelvtani és szótári hasonlóságokat a magyarral, hogy fejtsék meg azután tudósink e közösséget az ugarságból, melyről annyit beszélnek, a nélkül, hogy megmondják: az árja és mongol két faj közül melyikhez tartozik!...¹⁾

A közoktatási miniszternek 1873. jan. 8-ki leirata jan. 27-én olvastatott fel az Akadémia osztályülésében. Ebben tudatja, hogy a Bálint Gábor úti költségeire általa előlegezett évi 100—100 arany megtérítéseül 1800 frtot engedélyezett. Köszönettel fogadtatván: az útalvány a Földhitelintézethez áttétetett, ez és Fogarasi r. tag fölkérettek annak eszközlésére, hogy Bálint Gábor februárban megkezdetni szándékolt nagy útjára a kívánt összeget rubelekre átszámítva megkaphassa.²⁾

Meg is kapta s már ápril 12. Kjukhtá-ban kelt s az osztály jun. 9-ki ülésében felolvasott levelében megírta pártfogójának, hogy febr. 21. Szent-Pétervárról útra kelt, említi, hogy fogadták Kazánban; 27-én elindult egy moszkvai távir-dászszal útra, márcz. 1. megérkeztek Perm-be, hol két napig időztek pihenés végett, a honnan rázós úton *Jekatyerinburg*-ba érkeztek, s itt ismét két napot töltöttek pihenve s bevásárolva; ő a jubhör bunda mellé még egy »dakha« szarvasbőr bundát s kutyabőrrel bélelt eszimat vett. Így *Tümen*-ig utazott. Innen egy gens d'arms főtiszttel tovább nyugati Sibiériában kellemes, nem hideg időben, hol posta, hol paraszt lovakkal Krasnojarszk-ig; innen márcz. 21. indult el s ápril 2-án érkezett meg keleti Sibiéria *Irkutszk* városába, hol a főkörmányszónak átadta magával hozott levelét, a ki igen szívesen fogadta. Itt maradt, míg pénzütalványa megjött s ő egy részét felvette. Innen egyedül indult útra apr. 7-én s még az

¹⁾ M. Tud. Akad. *Értekezések* VI. évf., 6—7. II.

²⁾ M. Tud. Akad. *Értekezések* VII. évf. 39. I.

nap meg érkezett *Kjukhtába*. Itt mongol úti társat fogadot utazás végett s erről szerződést kötött, mely szerint a mongol őt 8 nap és 8 éj alatt Urghába szállítani köteles, a tevéért 8 rubelt kell fizetnie; útrakelése ápril 14—15-én lesz és pedig kezdetben bikákon vagy ökrökön a 4-ik állomásig, a hol a mongol tevéit hagyta. Urghából dolgai rendezése után bővebben ír — s Vámbéry üdvözetével zárva levelét, pártfogójának marad hálaköteles kész szolgálja.

B. G. ¹⁾

Bálint egy évre tervezett mongolországi utazását — úgy látszik — a kiszabott időben bevégezte; utolsó tudósítását pártfogója az 1874-ki január 5-ki akadémiai ülésben olvasta fel, a miről azonban végzés nem kelt. Márcz. 2. a nyelvtud. osztály ülésében jelentést tett az Akadémiához *Oroszországban és Ázsiában tett utazásáról*, tatár, mongol és mandzsú tanulmányairól s egyszersmind bemutatta nyelvtananyaggyűjteményét. Budenz József r. tag indítványára elismerés fejeztetett ki Bálint Gábornak, hogy megbízatásában oly buzgón és sikerrel járt el s az osztályértekezlet útasított a gyűjtött nyelvtananyag feldolgozása iránti javaslatkészítésre s az osztálynak intézkedés végett bemutatására.²⁾ Az értekezlet ajánlatára egy bizottság megállapította a közlés módját, az igazgató tanácsot megkéretni javalta, hogy Bálint G.-nak ez év tíz hónapjára 500 forintot engedélyezzen, Fogarasi J. rendes tagot, hogy a megígért 500 frtot ő is engedje az időre a haza tért utazónak adatni, lakásul az akadémiai alkönyvtárnoki lakás engedtetvén át részére addig, míg az használni nem fogja. Az osztály azt elfogadván: mind az igazgató tanács, mind Fogarasi János r. tag ily értelemben fölkérettek. Utóbbi szívesen beleegyezett, az igazgató tanács a folyó évre mineralogiai kísérletekre szánt, de ez idén fel nem használható 500 frtot s az alkönyvtárnoki szállást a jelzett módon Bálint Gábor részére átengedni határozta: »E szerint — mondja a végzéssé lett s az igazgató tanács által is elfogadott javaslat — Bálint Gábornak havonként 100 forint segély

¹⁾ M. Tud. Akad. *Értekezések*, VII. 155—156. II.

²⁾ M. Tud. Akad. *Értekezések*, VIII. évf. 5., 52. II.

nyújtatván: lehetővé válik, hogy ő az általa hozott nyelvanyag feldolgozására fordítsa idejét.¹⁾

Itt kissé meg kell állapodnom, azon igénytelen nézetemet fejezve ki, hogy Bálint Gábor utazása ott, a hol ő utazott, részint Körösi, részint Vámbéry merész útjának s tanulmányainak gyümölese, melyet régi hagyományos emlékezés ujttatott meg. A *Government Gazette* című ujság 1829-ik évi júl. 9-ki számában dr. Gerard, Körösi egyik kiváló tisztelője és gyámoltója leveléből e kivonatot közli: »Körösi Csoma Sándor nagyon óhajtozik, hogy a mongolok hazájába hatolhasson, hogy ott minden lehető kutatást véghez vigyen azon ősi népnek históriája és intézményei tekintetében.«²⁾ De dr. Gerard 1829. jan. 9-ki levelében többet és szebben ír erről Fraser delhi-i kormányi főügynökhöz: »Ha Csoma — úgymond ő — nagyobb pénzforrással bírna, meghívná a tudományos férfiakat Tesli-lhumpoba és Lassaba, s segítségökkel betanulná a mongol nyelvet, a melyet ő a chinai irodalom kulcsának tart; sok értékes munka van azon őskori városok könyvtáraiban, melyek alkalmasint soha nem fognak tudományunk szerzeményeivé válni, ha csak oly lángszellemek munkássága által nem, mint a Csomaié. Epedésteli célja s szűmi nem tudó óhajtaása Mongoliába hatolni, hogy megismerkedjék az ottani népnek érdekes őskori hazájával. A nyelvek betanulása neki fáradságába nem kerül, minthogy gyökeresen érti a klasszikai irodalmat, és tudja többé-kevésbé valamennyi élő nyelv alkotását; de könyvekre van szüksége, hogy fölfrissíthesse, a mit régen tanult. A mongol népek irodalmával, históriájával és szokásaival megismerkedvén: új fölfedezések reménye hatná át egész valóját, s ha befejezte jelen tanulmányait, működését azon magasabb célok felé fogja irányozni...«³⁾

Szintily fontosnak itéli a mongol nyelvet ránk nézve Vámbéry. »Tudvalevő dolog — írja ő fennírtett indítványában — hogy a tatár, mongol és mandzsú nyelvek annyira rokonok egymással, hogy egymást világosítják fel és egészítik ki. Gabelenz, Schott, Léon de Rosny kitünő nyelvészek tanu-

¹⁾ M. Tud. Akad. *Értekezések*. VIII. évf. 73., 77., 86., 127. ll.

²⁾ *Dr. Duka* idézett műve 92. l.

³⁾ *Dr. Duka* idézett műve 80. l.

sítják, hogy a magyar nyelv az előbb említettekkel is rokon, s ez az egyik célja utazó kiküldésének, hogy a tatáron kívül, melynek faji nyelvjárásai ismeretesebbek, a mongol és mandzsú népfajok élő tájbeszédei és szokásai is buvároltassanak, s így az általános nyelvtudományhoz némi adatokat a m. tud. Akadémia e részben is szolgáltatson. Mert bár ezekről is vannak nagybecsű munkák; de a tájbeszédek megfigyelése, a népmondák és mesék gyűjtése iránt kevés tétetett, s annál kívánatosabb, hogy ezt mi tegyük; mert ez kevésbé érdeklí a külföldet, és mert a turáni nyelvérzékkel bíró magyar sikeresebben működhetne, mint bármely más nemzet utazója. Ez utazás a történelem némely függő kérdéseiben is nyújthatna igenlő vagy czáfoló felvilágosításokat... A külföldi tudósok a hunnok maradékának tartják a mongolokat, Thierry Amade Atila hunjairól azt tartja, hogy ez uralkodó faj mongol eredetű volt. Horváth Mihály és Szabó Károly ez okból fejezték ki már régen óhajukat: *vajha nyelvészeink a mongol nyelvet is alapos tanulmányozás tárgyává tennék*. Az utazás irányára nézve nézete az, hogy legelőbb az orosz birodalom tatár-magyar nevű, a Volga mentében fekvő Kazán városába kellene jutni, hol egyetem van, rendesen taníttatnak mind azon nyelvek, a mikre utazónknak szüksége van; van mongol kéziratokban igen gazdag könyvtár; mint az orosz kereskedésnek gyűlő-pontjára, ide jönnek össze minden vidékek népei, a kiknek nyelvjárását és beszédmódját az életből legkönnyebben és legbiztosabban meg lehetne figyelnie és eltanulnia. Egy pár évi tanulmányozás után átmehetne Urgha, mongolul Küren városába, mely a mongol Buddha-világ székhelye, hol Giron Tambu, a láma király lakik 20,000-nél több szerzetessel. S miután még számos buddhista a mongol puszták minden vidékéről ide szokott gyűlni: magyar utazónknak legjobb alkalma nyílik a mongol népfajnak és nyelvek legkülönbözőbb árnyalatait tanulmányozni. Ott van egy kiváló orosz kereskedési telep, melynek élén Sismarow, egy kitünő orosz tudós áll, ki utazónk tudományos törekvését bizonyosan támogatni fogja, s ez lesz azon hatóság, mely által utazónk hazánkkal való érintkezését fentartja...«¹⁾

¹⁾ M. Tud. Akad. *Értekezések* IV. évf. 1870. 278—279. ll.

A mi Körösi Usona Sándor lelkében félszázad előtt mint epedő vágy élt, a mit 1870-ben Vámbéry az idő és tudomány szükségének, m. tudományos akadémiái érdeknek jelentett ki s concret terv alakjába öntött, annak Bálint Gábor által megvalósítását Fogarasi áldozatkész ügyszeretete s az Akadémia kegyessége lehetségessé tette. A tetszomjas ifjú tudós beutazta Oroszországban és Ázsiában a neki kijelölt azon földrészeket, a hol addig magyar nem járt, megtanulta azon nyelveket, a miket Körösi is megtanulni óhajtott, évekig tanulmányozta azon nép nyelvét és irodalmát, a melyet amaz a chinai irodalom kulcsának tartott, s utazásáról és tanulmányairól, tapasztalásairól és nélkülözéseiről terjedelmes jelentésben és gazdag nyelvénygyűjtemény bemutatásával adott pártfogójának és az Akadémiának számot.

E nyelvényagból a magyar tudományos irodalom két év alatt négy oly művel gyarapodott, ¹⁾ a mi első közöttünk a maga nemében, a mivel Bálint előbb vitte a nyelvtudományt, az Akadémia tekintélyét emelte, műve ön maga tudományszere-
tetének s utazása sikereinek maradandó emléke. De hogy ez csak egy kis része annak, a mit ő úti bőröndjében s tapasztalataiban magával hozott, a minek feldolgozása s nyelvünk, esetleg a történettudomány javára értékesítése az ő feladata lett volna s ő arra kész is volt, igazolja két levele, melyeknek egyikében még külföldön léte alatt *kész bolgár-tatár és khálmyk népnyelvi gyűjteménye* kiadatása végett pártfogója gondoskodását jó eleve kérte; a másikban Mongolországba indulásakor ugyanazt arról kívánta megnyugtanni, hogy *könyveit*

¹⁾ *Kazáni-Tatár Nyelvtanulmányok*. I. füzet. Szövegek 1—82. ll. és fordítás, 85—170. ll.

A m. tud. Akadémia megbízásából gyűjtötte és fordította Szent-Katolnai *Bálint Gábor*. II. füzet.

Kazáni-Tatár Szótár. 1—178. ll.

A m. tud. Akadémia megbízásából írta Szent-Katolnai Bálint Gábor, magántanár. Budapest, 1876. III. füzet *Kazáni-Tatár Nyelvtan*. (Hang-, alak- és mondattan.)

A m. tud. akad. megbízásából írta Szent-Katolnai B. G. egyet. m. tanár. Budapest, 1875.

Török Nyelvtan. Kézikönyvül és magántanulásra írta Sz.-K. Bálint Gábor. Budapest, 1875.

és írásait, miket apránként szép számmal gyűjtött össze, biztos helyen hagyja. Erre azonban biztosított megélhetés s megnyugtató kedély kellett volna, a mit Bálintnak nem adott meg amaz ideiglenes és bizonytalan anyagi állapot, a mi 500 frtnyi csekély fizetésében (a Fogarasiét annak venni egy éven túl nem lehetett) és tetszésig átengedett könyvtárnoki lakásában állott, sem azon szellemi munkakör, a miben csaknem jótéteményképen részesített, a mi saját gyűjteménye sajtó alá rendezésében állott. Ha őt, a ki nemzeteért oly nehéz útra vállalkozott, s annak évekig fáradvá, nélkülözve, gyakran élete kockáztatásával oly hasznos szolgálatot tett, e bánás elkedvetlenítette, lehet e csodálni? s vehetni-e rossz néven tőle? Hisz látott egyetemi rendes tanári állomásokon oly férfiakat, a kiknek nem volt több érdemök, mint neki. Hány ifjúnak jutott az a szerencse, hogy a mint végzett s szakértekezését megírta, tekintélyes segélylyel utazni ment, külföldön kényelmesen tanult, s egy-két év múlva 1000—1500—2000 forintos állomásra tért vissza, az önfentartás gondjától egészen szabadon élve pályájának, nyogodtan s boldogan mívelve kedvencz szakmáját. Vajjon Bálintnak nem ily reményei voltak? s nem joggal lehettek-e? Hisz maga az Akadémia ébresztette fel szívében e reményt, azzal indokolván egy alkalommal a kormánytól segélysürgetését, hogy keleti nyelvekben szerzett alaps tudományát amúgy is a magyar kir. tudományegyetemen fogja értékesíteni.

Nyert is magántanárságot, de ez sem hozta meg kedélye nyugalomát, mert annak jövedelméből úgy élni, hogy kedvencz tanulmányát folytathassa s szülőit segíthesse, lehetetlen volt; pedig azok öregségök gyámolát remélték benne s alig várták e boldog idő bekövetkezését. Hogy segíthetett volna, a ki maga is segélytelen? Csalódásának keserősége vegyült bánata és szégyenezete közé, hogy életének csak annyi sikerét láthatá...

E szorongásai közt az isteni gondviselés uja intésekép érkezett hozzá gróf Széchenyi Béla felszólítása, hogy keleti útjában legyen társa. A közvélemény tetszéssel fogadta az expedióra kijelölt neveket, de egyet sem tartott arra termettebbnek, mint Bálintot. S ő vállalkozott, elment és boldog volt, elemé-

ben, keleten, szükségtől mentve, nagy czéljára ismét működhetve. 1877. decz. 4. esteli 9 órakor indultak el, de ő már Shan-gaiban oly komolyan beteg lett, hogy 1878. jún. 2. vissza kellett térnie hazájába. Ez kedélyére leverőleg hatott, s csak nehezen üdült fel betegségéből. Ekkor, hogy életét biztosíthassa, magántanárság helyett rendes fizetésű állomást kért, kineveztetése az illető tanári karnál ellenzésre talált, s ő elkeseredésében hirlapilag ellenük kifakadva, honát 1879-ben elhagyta s önkéntes számkivetésbe ment, s azóta a világban szét bujdosódva él. . . .

Meghat a kedély nemessége, megdöbben és megráz egy elősejtelmes észrevétel félelmes súlya, a mint róla szól utazó társa, Lóczy Lajos jeles művében ¹⁾ a midőn írja: »Ki nem emlékezik meg itt az olvasók közül Körösi Csoma Sándor egy földijéről, Szent-Katolnai Bálint Gáborról? Ha Buddha híve volnék — úgymond — azt kellene hinnem, hogy az elhunyt Csoma Sándor szelleme költözött át Bálintba. Szélesebb nyelvismeret, szívósabb kitartás és annyi keleti népnek ismerete, együtt véve, nincs meg a magyar föld egy élő fiában is. Az Altáj népei, a nyugati és keleti mongolok, Khina, India, Perzsia, mind látták Bálintot, és ha van valaki, a kinek hányatott élete és meggyőződéseért mindent feláldozni kész jelme van, úgy ez Bálint. Kevés időt töltöttem vele gr. Széchenyi expedíciója alatt, hivatásunk szétválasztott minket; de megmaradnak emlékezetemben azon esték, melyeket a kalkuttai óriási Maidántinon beszélgetve eltölténk. Az »*Ázsiai Társaság*« (Asiatic Society) díszes épülete emelkedett előttünk, melyben Körösi működött és lakott. Mintha az ő elköltözött szelleme lelkesítette volna Bálintot, egyébről sem szólt, mint nemzetünknek általa felfedezni vélt ethnographiai eredetéről, és a dravidákkal, meg a maharattákkal való nyelvi rokonságáról. Lelkesedve áhítozott azon idő után, midőn majd a déli mongolok nyelvével is meg fog ismerkedhetni. Maga magát számkivetve, távol a házától, nélkülözések között él most Körösi-nek egyedüli szellemi utóda. De törekvése e nélkülözések közben is az a mi volt, midőn nejétől bucsút véve, gróf Széchenyi

¹⁾ *Lóczy Lajos*: A kínai birodalom természeti viszonyainak és országainak leírása. Budapest, kiadja a k. m. természettudományi társulat, 1886. 8-adr.

expedícióját Ázsiába kísérte, t. i. a magyarok keleti rokonságának kutatása. Széchenyi társaságából a betegség kényszerítette őt visszatérni.

»Egy félszázad tünt le azóta — így végződik a szép megemlékezés — hogy br. Eötvös József Körösi Csoma Sándor emlékezetével a magyar tudományosság férfait lelkesedésre buzdította. Vajjon Bálint élete is oly példaul fog-e szolgálni az ő csalódásaival, az talán csak egy másik félszázad után válik meg?« ¹⁾

Én Bálint hirlapi nyilatkozatát úgy, mint eltávozását az elkeseredettség egy szerencsétlen pillanatában tett ballépésnek, s rá nézve végzetesnek, tudományügyünkre nézve veszteségnek látván: őt már akkor megfontoltabb elhatározásra kívántam bírni, de fogamat nélkül. Évek multán a kiket barátainak tudtam, megkértem, hogy visszatérését s tisztességes megélhetését tegyék lehetővé, hogy gyűjtött tudományi kincsei nemzetünkre nézve ne veszzenek el. Egykor volt remény hozzá, csak azt kívánták: tudjam meg hollétét és óhaját. De az elsőt csak anyja tudta. Megtudtam én is. Irtam neki Beyruthba 1885. jan. 11. Elmondtam, mily nagy kár nyelvészeti irodalmunkra nézve távolléte, hogy volgavidéki, mongol-oroszági s a föld más ismeretlen részeiben szerzett tapasztalatai nincsenek feldolgozva s nyilvánosság elé boesátva. Gondolja meg, ránk nézve mily fontos irányt képvisel és mivel ő; hogy Fogarasi és az Akadémia miket vártak tőle s mennyit áldoztak érte, mikor utazását lehetőségessé tették. A kar és közte volt szóváltás nem ment fel a kormányig és Akadémiáig. E nagy testületek magasabb érdekekre néznek; s oly kiváló orientálistának visszatérhetését előmozdítanák. Emlékezzék a nagy Széchenyi ama szavára: »oly kevesen vagyunk, hogy az apagyilkosnak is meg kellene kegyelmeznünk, csak hogy nemzetünk ne apadjon.« Ne maradjon tovább idegen földön. Adja a miniszternek tudtul, hogy szakmájában megfelelő tanári állomást elfogadni kész. Térjen vissza honába, mely tárt karral fogadja s megélhetésére fog módot gondolni. . . .

Levelemre febr. 2. válaszolt, megköszönve, hogy felkeres-

¹⁾ *Az előbbi mű 801. lapján.*

tem. »Jóakaró levelem igen meglepte — úgymond — nem hitte, hogy hat éves hazafias halála után sincs elfeledve, legalább egy-két jóakarója keblében; de még jobban meglepte az, hogy a levélnek oly valami volt határozott célja, a mi előtte lehetlenséggel határos, t. i. feltámasztani egy nem önként, de nyugodt tiszta öntudattal meghaltat egy problematikus életre. Egy diplomata és politikus belső szemrehányás nélkül tehet ilyet célja érdekében; de magános kimondott vagy épen papírra tett nyilatkozatát csak úgy könnyedén nem másíthatja meg. Mert bár hat év előtt magát nemzete kebeléből kizáró nyilatkozatára az indokok másoktól jöttek, az kényszerű nyilatkozatnak nem tekinthető, rajta állván a méltatlanságot eltűrni s a neki szánt morzsával megelégedni. Ő nem volt rá képes; ha jelleme ilyen lenne, nem vetette volna meg azóta bizonyos kormány által egy sor folyamodvány nélkül önként följánlott negyven fontnyi havi fizetést. Hogy ügyében miként vélekednek otthon, kitetszik a 6—7 milliónyi magyarság magatartásából, melynek nevét, hírét a hol a világ sok részében megfordult, mindenütt terjesztette, ügyeért őszintén lelkesült, s a melyből mégis mellette, nyilván egyetlen egy sem, sőt magánlag is más mint két-három igénytelen tudós fel nem szólalt, akár védőleg akár biztatólag, s élete ama fontos pillanatában, midőn a méltatlanságot megsokalva, az alamizsnát el nem fogadhatva, feljajdult s a vándorbotot harmadszor is kezébe vette. . . . Tudta sorsát előre, érzi a hat évi hontalanság és elszigeteltség súlyos terhét, nagy anyagi veszteséget szenvedett az angolok részéről, de még eddig nem érez vágyat bensőjében oly sors iránt, a melyben 1871-ben, tehát mindjárt első elutazása után 1879-ig részesült, a midőn tett szolgálataiért 500 forintot helyeztek kilátásba. Honában átélt egész multja oly keserű, hogy a mikor rá gondol, bámul magán, hogy iránta szívében még mindig kiolthatatlan szeretetet érez, s eszébe jut a pontusi száműzött fájó szava:

Nescio qua natale solum dulcedine cunctorum
Ducit et immemores non sinit esse sui.

»A sok beszéd vége röviden az — így végzi levelét — hogy én, kedves barátom! haza tértem nem kezdeményez-

hetem. Én már kétszer tértem vissza s mindkétszer csángó diadal nélkül csángói végeredmény lett részem. Ki tudja, harmadszori visszatérésem nem lenne-e ezeknél is nagyobb csalódás. De ha az Akadémia vagy a kormány a becsülettel való és biztosított visszatérésemet lehetségessé tenné, elhagynám kelet derült egét s paradicsomi éghajlatát, lemondván függetlenségemről, visszatérnék, elfeledni igyekezném a multat s beállanék a nemzet őszinte munkásai közé. . . . Válaszodot — ha irsz — intézd Jaffába (Syria), a hol még pár hétig maradok. Üdvözzöl jóakaróinkat, hived, Bálint nevében.« . . . »)

Én erre hosszasan irtam, kifejezve, hogy leveléből túlságos szenvedélyességet s ellenei irányában oly haragtartást olvasok ki, a mi Krisztus megbocsátási keresztény tanával nem egyez meg s erkölcsi érzetét a »czine mintye« sötét vonásával homályosultnak mutatja. Kértem, hogy a tényleges viszonyok szerint nyugodtan ítélje meg a helyzetet. Hogy mellette felszólalás nem történt, azzal indokoltam, mert összeszólalkozásukból polemiát várt mindenki, a mi a kérdést tisztázza s az igazat érvényre segíti. De ő egyetlen nyilatkozattal lehetlenné tett mindent, s hirtelen eltávozásával bevégzett ténynyé változtatta önkéntes számkivetését. Arra, hogy a kimondott szó változtatása csak a diplomaták előjoga, megjegyeztem, hogy az életben az enyim s tiéd és a kenyér kérdésében a magánosnak is tanulni kell a diplomatáktól mértéket és modort. Az angolokkal érintkezéséről értesülve voltam a British Muzeum egy tisztviselőjétől. Tudtam mi, hogy történt. Ezt is érviül hoztam fel arra, hogy visszatérjen; mert a magyarnak a világon csak egy hazája van, s ottól kenyeret és szeretetet minden hű és szerető fia jogosan várhat, sőt kívánhat; gyűjteményének mint ismereteinek sehol az az értéke nincs, mint közöttünk. Azt a föltevést, hogy csángó sorsa lesz, a dolgok igen fekete színben látásának mondtam s igyekeztem szívében bizalmat kelteni. Hogy az Akadémia vagy kormány tegyen ajánlatot, a kik eltávozásának okai nem voltak, aligha lehetséges. Kértem, hogy adjon legalább olykor jelt magáról, irjon utazásáról részleteket az Akadémiához vagy a lapokba.

*) Hozzáirt eredeti leved.

Ez legkönnyebben megkészítné útját. A nemzet — ismétlém — (tán a *finn-magyarokat* kivéve) kétségkívül örömmel fogadná őt. . . . »

Második válasza márcz. 13-án kelt, nem írta meg, hol. »Többé nem fog írni — úgymond — levelemből látja visszatérése lehetetlenségét. Levelem azon részére, hol szenvedélyességét érintettem, érdesen, de erővel válaszolt, függetlenségére utalva. A megbocsátást a mi illeti: — úgymond — a tudomány igazságát tartja legfőbbnek. A hol ama ténynek igyekezem élet venni, hogy *önérzetének megfelelő állás helyett alamizsnát adtak*, azt jegyzi meg: *ő nem csak önérzete, de munkássága alapján kért állást, mint a nemzeti tudományosságért sokat fáradott munkás*. Mikor a theologiát és jogot dícsérettel végezte, lehetett volna pap és ügyvéd, de lelkiismeretével nem tudta egyeztetni. Őt akkor egyedül az imádott nemzeti tudományosság érdeke lelkesítette. Tanulmányi útazása által nem vágyott arany borju elérése után, nem kívánt a minisztertől sok fizetést, rangot sem, csak azt kérte, mentse meg a már megunt, évenkénti segélykoldulás gyalázatától s a vele járó intrigáktól. Azt kérte, hogy becsületesen élhessen, s takarékos életmód mellett 13 gyermekü agg szülőit némileg gyámolíthassa. Nem nyerte meg. Neki nem volt helye sem a m. kir. tudomány-egyetemnél, sem a m. tud. Akadémiánál, sem a minisztériumoknál, sem egyik vagy másik külföldi követségnél vagy consulatumnál, akkor, midőn mások, a kik a nemzet jó hire-nevéért s a magyar tudományosságért alig tettek valamit, régi és újonnan létesített jövedelmes állomásokat nyertek, könnyen s szakmaiknak élnek. Ezt elviselni nem tudta. Volt elméjében, hogy Székelyföldre menjen vissza, hogy kis örökségét mívelve keressen foglalkozást és kenyeret; mert nem csak a tollat tudja forgatni, de meg fogja az ekeszarvát, kaszát, kapát, sőt néhány mesterséget is ért. De, hogy mind ezt ott tegye, a hol a véres veríték gyümölcséből hitvány emberek élnek bőségben s az izzadóra pöffeszkedve és gúnyosan néznek le — igen nagy áldozat lett volna.«

»Te munkásságomról tudakozódd — írja tovább — s csodálkozol, hogy életjelt nem adok magamról. Én két kívándorlásom alatt tehetségemhez s az adott eszközökhöz képest

működtem, meglehet nem Körösi vagy Reguly eredményét érve el; de én valami nagy eredményt a magyar nyelvre nézve egyikből sem láttam; mert a másodíknak gyűjteményét annyira-mennyire csak is Hunfalvy Pál úrnak köszönhetitek. Ha Körösinek ideje jut s a nemzet módot ad a tibeti nyelv helyett a 12 dravida nyelvjárás közül avagy csak egyet megtanulni a nép között, ez a magyar nyelvészetnek közvetlenebb szolgálat lett volna. E véleményem iránt kérdezd meg Hunfalvy Pál urat. . . . Hogy minő véget ért első tanulmányom kidolgozása, az eléggé ismeretes — dugába dőlt épen az érdekes része. Hogy harmadik vándorlásom, azaz hontalanságom alatt gróf Széchenyi úr munkája számára angolul kidolgozott *dravida tanulmányommal* mi történt, azt én nem tudom. Hogy ugyancsak hontalanságom alatt *angolul írt kettős mongol nyelvtanommal s chrestomathiámmal*, melyet az angol lapok hirdettek, de a mi ki nem nyomtatott (mert hiszen az nem regény, nem bibliára vonatkozó s nem politikát előmozdító mű), mi fog történni? ismét nem tudom; legfőlebb ha megúnom magammal tovább czipelni, tűzbe dobom egyéb tanulmányaimmal s könyvmaradványommal együtt. Te azt kívánnád, hogy én, az ellökött pária, a kinek szellemi munkássága s egész élete törekvése — mellőztetése miatt — zero-nál kevesebbé lett, még anyagi áldozatot hozzak, ezt barátom! kívánd a nemzet elkényeztetettjeitől, tőlem ne.«

»Leveled engesztelődési s visszatérést sürgető részére ismétlém, hogy én első levelemben is két föltételhez kötöttem azt, s most sem változtatom meg elhatározásomat, de nyugodtan várom be a magyar név viselésétől eltiltó és így örökre expatriáló 1879. decz. 20-iki törvény teljesülését. . . . Olvasd el őszinte soraimat nyugodtan s bíráljatok meg számkivetettségem sokféle szenvedéseire való tekintettel. Azután dobd a tűzbe levelem, s vedd úgy, mintha soha sem láttál volna. . . . «¹⁾

E levél s Lóczy aggódó jóslata mély hatást tett lelkemre, úgy is mint nemzetünk ősi lakhelye fölkeresése eszméjének ifjúságom óta barátjára, úgy is mint székelyre, a ki a

¹⁾ Hozzáim írt eredeti levele.

két nagynevű székely utazó iránt mindig a legbensőbb rokonszenvvel viseltetem. Balsorsnak tartottam, hogy Körösit a halál akkor lepte meg, midőn igazán ügyünknek akarta magát szentelni. Balsorsnak tekintem, ha Bálint a nélkül hal el, hogy roppant ismereteit a társa által meg nem fejtett problema, a nemzeti eredet és keleti rokonság kérdésében hasznunkra fordítani képesek nem leszünk. Behatolni igyekeztem Bálint szívébe, s ismerve a székely természetet, meg vagyok arról győződve, hogy vele csak a székely nyakas természet és következetesség mondatja azt, a mit ír; de szívében él a vágy visszatérni hazájába.¹⁾ Testvéröcsém, Jakab József emigrans s Athenaeum tanár, szintén így írt hozzám 1855 tavaszán s rá néhány hétre honvágyban meghalt. A föld egy népe sem ragaszkodik erősebben szülőföldéhez mint a székely. Uly érzülettel levén, hosszasan tünődtem: mit tegyek második és utolsó levelével? mit tehetek igénytelen ember én? Hozzá írnom nem lehetett, mert hollétét nem tudtam. Másokkal közlöm s tovább fűzöm — az ő beleegyezése nélkül — tárgyalanná lett levélbeli ügyet, céltalan volt. Ekkor határoztam el, hogy a Körösi Csoma Sándorról írt könyvet ismertetem s annak rendén Bálint ügyét és a keleti utazás és nemzetünk eredete iránti nyomozódások történetét hazai források után önálló előadásba foglalva fölújítom, s később szabályszerűleg indítványt terjesztek a tisztelt Akadémia elé. Hosszas buvárlatom s a tényeknek egész mivoltukban megismerése megnyugtatót engem az iránt, hogy, ha a tisztelt osztály e két férfi életét és életfeladatát s az első törekvéseinek egy, a másodikénak más okból meghiúsulását szemel elé tárva látja, s fontolóra veszi, hogy a Sibylla-könyvek egyike még megvan, Bálint Gábor, a ki a magyar nemzet eredete kérdését három világrészben tett sok évi utazása tapasztalataiból s nyelvgyűjteményeiből, valamint a legrégebb keleti

¹⁾ Hogy B. G. érzületét nem tévesen fogtam fel, mutatja az, hogy a múlt évben az *Erdélyi Múzeum-Egylet* bölcséleti stb. szakosztálya kiadványai V. kötete I és III. füzetében: *A tanul nyelv a turáni nyelvek sanskritja*, vagy: *Van-e a magyarnak testvére?* című igen érdekes tanulmányt írt, a mit én visszavágyódása bizonyítékának veszek, s arra nézve, hogy nekünk a magyar nyelv eredete kinyomozási ügyében rá szükségünk van, újabb nyomatókos érvnek tartom.

irodalmak termékeiből megalkotni és megismertetni a ma élő európai tudósok közt leginkább képes, miután nemcsak a magyar tudom. Akadémia és magyar kormány, de Fogarasi rendes tag is az ő útaztatására 1871—1874-ben feles költséget tettek s érdemei elismeréseül magántanársággal is megtisztelték — nem fogják engedni, hogy gyűjteménye és ismeretei feldolgozatlanul maradjanak, s erre az alkalmat még: szerzik az által, hogy Bálint a kolozsvári vagy budapesti egyetemen előkészületeinek és szaktudományának megfelelő tanszékre vagy a m. tud. Akadémiánál valamely öt megillető alkalmazás biztosítása mellett hazájába visszatérhessen.